شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى

新疆地方志

2005·4

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

مۇندەرىجە

سوتسىيالىستىك يېڭى تەزكىرىلەردىن

«قۇمۇل ۋىلايىتى تەزكىرىسى» دىن 1

تارىخىي ئەسلىمە

مەھكىمە شەرئىيدىكى ئىشلار .... مەمتىمىن نۇرى 17

ئىلمىي مۇھاكىمە

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى بايانلاردىن ئۇيغۇر-
لارنىڭ 11 - ئەسىردىكى يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىگە
نەزەر .... خوجائەخمەت يۈنۈس 21

يەر ناملىرى تەتقىقاتى

خوتەندىكى بىرقىسىم يەر ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ......
.... مەتقاسىم ئابدۇراخمان 27

تارىخ سەھىپىسىدە

1949 - يىلدىن بۇرۇنقى ئۈچتۇرپان مائارىپى توغرىسىدا ......
.... تۇرسۇن بارات 31

مەشھۇر شەخسلەر

مىڭئۆي سىلەرنى ئۇنۇتمايدۇ .... ئايگۈل قادىر 37
ئۇنتۇلغان تارىخچى ئابدۇللا ئەپەندى ۋە ئۇنىڭ ھاياتى ....
.... تۇرسۇن قاھار 46

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

چاقىلىق ناھىيە بازىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى تارىخىي ئىزلار...
.... غالىپ بارات ئەرك 51
مارالبېشى ناھىيىسى تەۋەسىدىكى تۇرلار ....
.... يولۋاس مۇھەممەتئىمىن 56

شىنجاڭدىكى كەسىپلەر

چىغرىق ۋە چاق .... توختى داۋۇت 60
خوتەن دىيارىدا جۇۋا ۋە تەلپەك.............................
.... ئوسمان مۇھەممىدى قاراقۇتلۇق 62

مۇقاۋىدا: يۈز يىل ئاۋۋالقى قىزىل مىڭئۆي
سۈرەتنى تەلئەت ئوبۇلقاسىم تەمىنلىگەن

شىنجاڭ
تەزكىرىچىلىكى
پەسىللىك ژۇرنال
22 - يىل نەشرى

ئومۇمىي 73 - سان

2005 - يىللىق
4 - سان

مەسلىھەتچىلەر
ئۇيغۇر سايرانى
ئىمىن تۇرسۇن
نۇرمۇھەممەد دۆلەتى
سابىر ئەلى

باش مۇھەررىر
دىلمۇرات مۇسا
مۇئاۋىن باش مۇھەررىرلەر
ئابدۇرۇپ ئېلى
ئەخمەت روزى توغرۇل
تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى
(ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى)
ئابدۇرۇپ ئېلى، ئابدۇشۇكۇر تۇردى، ئابدۇقېيۇم خوجا، ئابلەت نۇردۇن، ئابلەت ئىمىن، راھىلە، غوپۇر ھوشۇر نىيازى، غوجائەخمەت يۇنۇس، قادىر ھاپىز، قاسىم خوجا، قۇربان مامۇت

مەسئۇل مۇھەررىر
پولات ھېمىت

«قۇمۇل ۋىلايىتى تەزكىرىسى» دىن

تۆتىنچى قىسىم

مىللەت، دىن

I باب مىللەت

§ 3 . قازاقلار

1 . قازاقلارنىڭ كۆچۈش تارىخى

1) قازاقلارنىڭ باركۆلگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىشى

قازاقلارنىڭ كۆپلەپ باركۆلگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىشى تېخى يېقىنقى بىر - ئىككى يۈز يىل ئىچىدىكى ئىش. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى بۇ يەردىكىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئالتايدىن بىرلەپ - ئىككىلەپ كۆچۈپ كەلگەنلەر ئىدى. بۇنىڭدىن 200 نەچچە يىل ئىلگىرى يېزىلغان «ئارقالىق» داستانىدا قازاق چارۋىچىلارنىڭ باركۆل يايلاقلىرىغا كېلىپ كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغانلىقىغا دائىر قىسمەن ئەھۋاللار بايان قىلىنغان. 1756 - يىلىدىن باشلاپ ھەر يىلى قىشتا قىسمەن قازاق چارۋىچىلار باركۆلنىڭ سارتۇمسىق ۋە قاپتىق ئەتراپىغا قىشلاشقا كېلىپ، يازدا كۆچۈپ كېتىپ تۇرغان. 1883 - يىلى «جۇڭگو - روسىيە تارباغاتاي چېگرا كېلىشىمى» ئىمزالانغاندىن كېيىن قازاقلار ئىچكىرىگە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان.

قازاقلاردىن دىلدەباي، ئەمۇلتى (نايمان قەبىلىسىدىن)، كۆكدارقان (كېرەي قەبىلىسىدىن)، جۇمىسباي (تاسبېكە قەبىلىسىدىن) قاتارلىق ئاقساقاللار 90 نەچچە ئائىلىلىك قازاق چارۋىچىنى باشلاپ بىرىنچى تۈركۈمدە ئالتايدىن باركۆلگە كۆچۈپ كەلگەن. ئۇلار يازدا بېيسەن ۋە سارچوققا ئەتراپىدا مال باقسا، قىشلىقى باچاگزى، جياشەن، ئاشىققارا ئەتراپلىرىدا قىشلىغان. بۇلاردىن باشقا كېرەي قەبىلىسىدىن قامىسقان بىلەن جامىسبايمۇ بۇ يەرگە چارۋىچىلارنى باشلاپ كەلگەن. 1889- يىلى شاياخمەت، ئىسمائىل (ئۇۋاق قەبىلىسىدىن)، ئامىرتى، جىمىسباي (تاسبېكە قەبىلىسىدىن)، سىدىق (كېرەي قەبىلىسىدىن)، جولغۇنباي،

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

كېكېباق (ئېسدېۋلەت قەبىلىسىدىن)، بابالاق (قاستاۋباي قەبىلىسىدىن) لار 200 ئۆيلۈك چارۋىچىنى باشلاپ ئالتايدىن باركۆلنىڭ بىيسەن، مىيئېرگۇ ئەتراپىغا كۆچۈپ كەلگەن. باركۆلگە 1890 - يىلى ئالتاي، تارباغاتاي رايوندىن 200 نەچچە ئۆيلۈك، 1895 - يىلى ئالتايدىن 200 نەچچە ئۆيلۈك قازاق چارۋىچى باركۆلگە كۆچۈپ كەلگەن. 1903 - يىلى قابى موللا زالىڭ قاتارلىق 10 ئۆيلۈك قازاق قومۇلنىڭ يەتتە قۇدۇقتىن قويلۇقچە بولغان ئارىلىقتىكى تاغقا كېلىپ مال باققان. قابى موللىنىڭ ئوغلى قومۇل ۋاڭى شامەخسۇتقا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن ئىگەر ۋە ئالتۇن زەر تۇتۇلغان ئىگەر ھەمدە ئېسىل ئىككى ئات سوۋغا قىلىپ شارلار تېغى بىلەن ۋۇداۋگۇدا مال بېقىشقا رۇخسەت ئالغان. ھازىرقى ئاراتۇرۇك ناھىيىسىگە كۆچۈپ كەلگەن قازاقلار چىيەنشەن، تۇركۆل ئەتراپىدا مال باققان.

1912 - يىلى تاشقى موڭغۇلىيە غەربكە قاراپ ھەربىي يۈرۈش قىلىپ ئالتايغا تاجاۋۇز قىلىدۇ. ئالتاي، تارباغاتاي قاتارلىق جايلاردىكى 1000 ئۆيلۈككە يېقىن قازاق چارۋىچى سارباس قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى بولانتاي، تايچاخىبېك، نايمان قەبىلىسىدىن ناۋەبەي قاتارلىق كىشىلەرنىڭ باشلامچىلىقىدا باركۆلگە كېلىپ، ياڭ زېڭشىن كۆرسىتىپ بەرگەن يەرلەرگە كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ.

1912 -، 1913 - يىللىرى نوغايباي، شىراتاي، تارنى قاتارلىق كىشىلەر 1000 ئۆيلۈككە يېقىن قازاق چارۋىچىنى باشلاپ باركۆل يايلىقىغا كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ.

1916 - يىلى ياڭ زېڭشىن قازاقلارنىڭ باج تاپشۇرۇش قائىدىسىنى ئېلان قىلىپ، قازاقلارنى قائىدە بويىچە باج تاپشۇرۇشقا بۇيرۇيدۇ. باجدىن باشقا ئالۋان - ياساق بولمىغاچقا قازاقلار ئالتاي، تارباغاتايلاردىكى ئەسلىدە مال بېقىپ يۈرگەن جايلىرىغا قايتىشنى خالىمايدۇ. 1917 - يىلى 7 - ئايدا ئالتايدىكى ئايانبېك ئاقساقال (ئۇۋاق قەبىلىسىدىن)، نۇرغالى (جەنتىكە قەبىلىسىدىن) قاتارلىقلار 300 ئۆيلۈك قازاقنى باشلاپ ئالتايدىن كۆچۈپ چىقىدۇ. ئۇلارنىڭ تولىسى باركۆلگە كېلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن باركۆلدىكى بىرقىسىم قازاقلار قومۇلنىڭ شارلار تېغى، تاشۋېلىق ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ كېلىپ مال باقىدۇ.

1927 - يىلى جىمسار، مورى، گۇچۇڭ قاتارلىق يەرلەردىكى 2000 ئۆيلۈكتىن ئوشۇق قازاق چارۋىچى ئاقساقال زوخا (يېتىپلى قەبىلىسىدىن)، ئەرىپ (تاسبېك قەبىلىسىدىن) لارنىڭ باشچىلىقىدا باركۆلگە كۆچۈپ كېلىدۇ.

1931 - 1932 - يىللىرى جىن شۇرېن يەتتە قۇدۇق، چوقبارتاس ۋە لياۋدۇڭ قاتارلىق يەرلەرگە ئەسكەر ئەۋەتىپ خوجانىياز ھاجى رەھبەرلىكىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرىدۇ. ئۆلكە ئارمىيىسىنى گۇش بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن جىن شۇرېن شەرىپقان (ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەسلىھەتچىسى) نى مورى، گۇچۇڭ، باركۆل تەرەپلەرگە قوي يىغىشقا ئەۋەتىدۇ. بۇ چاغدا مورى، گۇچۇڭ، باركۆل تەرەپلەردىكى 2000 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق قازاق ئورۇش مالىمانچىلىقىدا بۇلاڭ- تالاڭغا ئۇچراشتىن ئەنسىرەپ ئۆزئارا خەۋەرلىشىپ ئاقساقال قاپتالباينىڭ باشلامچىلىقىدا ماللىرىنى ھەيدىگەن پېتى تاشقى موڭغۇلىيىگە بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ قالىدۇ. شەرىپقان بۇ

ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن دەرھال قاپتالبايغا خەت يېزىپ قازاق قېرىنداشلارنى يۇرتتىن كەتمەسلىككە ئۈندەيدۇ. نەتىجىدە تاشقى موڭغۇلىيىگە كەتكەن قازاقلار يەنە مورى، گۇچۇڭ، باركۆل قاتارلىق جايلارغا قايتىپ كېلىدۇ.

1932 - يىلى شېڭ شىسەي باركۆل تەۋەسىدە ئەرىپ قاتارلىق 108 كىشىنى ئۆلتۈرىدۇ. ئەرىپ ئاۋۇلى ئەتراپىدىكى قازاقلار بۇنى ئاڭلاپ قورققىنىدىن كېچىلەپ قابدىراق تېغىغا كۆچۈپ كېتىدۇ. يەنە قايىرباي شاڭيو باشچىلىقىدىكى جادىق قەبىلىسىدىكىلەر ۋە سىدىق شاڭيو باشچىلىقىدىكى قەبىلە كىشىلىرى ئەرىپنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن باركۆلدىن مورىنىڭ بېيشاۋ دېگەن يېرىگە كۆچۈپ كېتىدۇ. 1933 - يىلى 4 - ئايدا ماجۇڭيىڭ 2 - قېتىم شىنجاڭغا كىرگەندە ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدىن ئۆزىنى قاچۇرغان قازاق چارۋىچىلار نۇرغازى قاتارلىق ئاقساقاللىرىنىڭ باشلامچىلىقىدا مورى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي بازار ۋە بېيجيا ئەتراپىغا كەلگەندە ئۆلكە ئارمىيىسى قولىدا تۇمۇرنىڭ سۇنۇقى بولمىغان قازاق چارۋىچىلاردىن 600 ئادەمنى نەق مەيداندىلا قىرىپ تاشلايدۇ. بەختكە يارىشا ئامان قالغانلىرى باركۆلگە قاراپ قاچىدۇ. بۇ ۋەقەدىن كېيىن مورىدا تۇرۇشلۇق 600 ئۆيلۈك 2000 دەك قازاق چارۋىچىمۇ تۇراباي، قايىسباي، ساۋباي، ئالتۇنبېك، ئىسقاقباي قاتارلىق يۇرت ئاقساقاللىرىنىڭ باشلامچىلىقىدا باركۆلگە قېچىپ كېتىدۇ.

1933 - يىلى جىمىساردىكى قازاقلارنىڭ مىڭبېگى تۇرسۇنباي ناھىيە بازىرىدا ئۆلكە ئارمىيىسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. بۇنىڭدىن قاتتىق چۆچۈپ كەتكەن قازاقلار دەرھال باركۆلگە كۆچۈپ بېرىپ ئىرسقان، ئايانبېتلارنىڭ قەبىلىسىگە قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

1932- يىلدىن 1935- يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا قابدۇللا تەيجى (سارباس قەبىلىسىدىن)، قاپتالباي (مۇلۇق قەبىلىسىدىن) لار 1000 ئۆيلۈك ئادەمنى باشلاپ، ماجاڭ (جەنتىكە قەبىلىسىدىن)، سالاھىدىن (جادىق قەبىلىسىدىن) لار 300 ئۆيلۈكنى باشلاپ، نۇرغازى (ئۇۋاق قەبىلىسىدىن)، ئېرگىباي (يېتىلى قەبىلىسىدىن)، قاسەن (كۆنسادىق قەبىلىسىدىن) لار 250 ئۆيلۈكنى باشلاپ، ئادۇۋباي، تۇراباي ۋە قايسىباي (جەنتىكە قەبىلىسىدىن) 600 ئۆيلۈكنى باشلاپ، قۇسايىن تەيجى (نايمان قەبىلىسىدىن) بىر قىسىم چارۋىچىلارنى باشلاپ، سۇلتان شەرىپ تەيجى، كۈكۈن قاتارلىقلار 300 نەچچە ئۆيلۈكنى باشلاپ تارباغاتاي، ئالتاي، جىمىسار، گۇچۇڭ، مورىلاردىن باركۆلگە كېلىپ ئورۇنلاشقان.

1935 - يىلى باركۆل يايلاقلىرىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان قازاق چارۋىچىلار 20 مىڭدىن كۆپرەك بولۇپ، 4000 ئۆيلۈكتىن ئاشاتتى. بۇنىڭ ئىچىدە كېرەي قەبىلىسىدىكىلەر 18 مىڭدىن ئارتۇق، نايمانلار 1200 نەچچە كىشى، ئۇۋاق قەبىلىسىدىكىلەر 560 تىن ئارتۇق كىشى.

1935 - يىلى 6 - ئايدا ئالتاي، سانجى، باركۆلدىكى قازاقلار ئارقا- ئارقىدىن گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ماجۇاڭ تېغىغا كۆچۈشكە باشلايدۇ. شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇمۇل رايونىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئابايىنى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئۇلارنى قايتۇرۇپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ.

1935 - يىلى كۆكتوقايدىكى شالى زەڭگە 30 ئۆيلۈك قازاق چارۋىچىنى باشلاپ باركۆلگە كۆچىدۇ، كېيىن يەنە ئۆز ئورنىغا قايتىپ كېتىدۇ.

1937 - يىلى 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى قومۇلنىڭ شوپۇل دېگەن يېرىدىكى قازاقلارنىڭ ئاقساقىلى تۆلەتقامزا 57 ئۆيلۈك، قالمزەن 23 ئۆيلۈك بولۇپ جەمئىي 500 كىشىنى (باشلاپ 30 مىڭدىن ئارتۇق مالنى هەيدەپ) باركۆلگە يايلاشقا كېلىدۇ.

1939 - يىلى 5 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئالتايلىق شالى زەڭگە 70 نەچچە ئۆيلۈك قازاقنى باشلاپ باركۆلگە كۆچۈپ كېلىدۇ.

«باركۆل ناھىيىسى تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا 1944 - يىلى گوڭجيڭ يېزىسىدا جەمئىي 975 ئۆيلۈك ئادەم بولۇپ 2388 ئەر، 2393 ئايال بار ئىدى. 1947- 1948 -يىللىرى گەنسۇدىن باركۆلگە قايتىپ كەلگەن قازاقلارنىڭ سانى 7916 گە يەتتى.

2) قازاقلارنىڭ گەنسۇ، چىڭخەيلەرگە كۆچۈشى

(1) كۆچۈش سەۋەبى قازاقلارنىڭ گەنسۇغا كۆچۈشىدىكى سەۋەبلەر ناھايىتى تولا، لېكىن ئاساسلىق سەۋەب قازاقلارنىڭ شېڭ شىسەي ۋەكىللىكىدىكى ئەكسىيەتچى مىللەتچىلارنىڭ قانلىق هۆكۈمرانلىقى ۋە دەھشەتلىك زۇلۇمىغا چىداپ تۇرالمىغانلىقىدىن ئىبارەت.

ياڭ زېڭشىن شىنجاڭغا هۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە (1912 - 1928) «خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇش سىياسىتى» نى يولغا قويۇش بىلەن بىللە يەنە «ئۆز ئېقىشىغا قويۇۋېتىپ باشقۇرۇش» چارىسىنى قوللاندى. شىنجاڭنىڭ شۇ چاغدىكى جەمئىيەت تەرتىپى بىر مەزگىل خېلى خاتىرجەم بولغان بولسىمۇ، لېكىن جىن شۇرېن تەختكە چىققاندىن كېيىن ئەسكەرلىككە تۇتۇش، تالان- تاراج قىلىش، خالىغانچە پۇل تارقىتىش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىپ 1931 - 1932 - يىللاردىكى قومۇل ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شېڭ شىسەي دۇبەن بولغاندىن كېيىن 1933 - يىلىدىن 1934 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆزى بىلەن بىر پىكىردە بولمىغانلارنى هەدەپ چەتكە قېقىپ ۋە ئۆلتۈرۈپ ئاتالمىش «ئىسيان كۆتۈرۈش دېلولىرى» نى ئارقا-ئارقىدىن توقۇپ چىقاردى. 1935 - يىلى شېڭ شىسەي يەنە قازاقلاردىن ئەسكەر ئېلىش، قازاقلارنىڭ قورال - ياراقلىرىنى يىغىۋېلىش مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا يۈەن شىكەي ئالتايدىكى قازاق قەبىلىلىرىنىڭ باشلىقى ئەلەنگە چىنۋاڭ ئاتىقىنى بەردى. شېڭ شىسەي دەۋرىگە كەلگەندە ئەلەننىڭ ئىنىسى شەرىپقان يەنە ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ باشلىقى ۋە ساقچى باشلىقى بولدى. شۇنىڭ بىلەن كېرەي قەبىلىسىنىڭ ئەمەلىي كۈچى ئېشىپ ئاجىزراق بولغان نايمان قەبىلىسىگە تەھدىت بولدى، بۇ ئىش ئۇلارنىڭ نارازىلىقىنى پەيدا قىلدى.

1934 - يىلىدىن باشلاپ ئۆلكىلىك هۆكۈمەت ئالتاي ۋىلايىتىدە مەكتەپ ئېچىش، گېزىت چىقىرىش، ئوتلاقلارنى ياخشىلاش ۋە چارۋا ماللارنىڭ نەسلىنى ياخشىلاشتەك ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى قوللاندى. بۇ تەدبىرلەر چارۋىچىلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشىشى كېرەك ئىدى. بىراق، شۇ يەردىكى قەبىلە

ئاقساقاللىرى فېئوداللىق ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتىنىڭ بۇزۇلۇپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۆز قەبىلىسىنىڭ تار مەنپەئەتىنى ئاساس قىلىپ، بۇ ئىسلاھاتلارغا قارشى چىقتى. بارلىق ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا يېقىنلىشىشىغا باغلاپ، چارۋىچىلارنى ھۆكۈمەتكە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى چىقىشقا قۇتراتتى.

1938 - يىلى شېڭ شىسەي قازاق ئاقساقاللىرىنى ھەدەپ تۇتۇشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە قازاق قەبىلە ئاقساقاللىرى ۋە چارۋىدارلىرىدىن 20 نەچچىنى ئۈرۈمچىگە مەجلىسكە چاقىرىش باھانىسى بىلەن ئالداپ ئەكىلىپ بەزىلىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى، بەزىلىرىنى زىندانغا تاشلىدى. بۇ زوراۋانلىقلار قازاق خەلقىنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى. 1939 - يىلى 10 - ئايدا شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى يەنە گەنسۇغا كۆچمەكچى بولغان خۇداباي، ئىبرەمەكباي قاتارلىق 18 كىشىنى تۇتۇپ زىندانغا تاشلىدى. ئۇلارنىڭ بىر نەچچىسى تىرىك قالغاننى ھېسابقا ئالمىغاندا قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى تۈرمىدە ئۆلدى. ھۆكۈمەت بىلەن قازاقلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈندىن كۈنگە كەسكىنلىشىپ، ئاقىۋەتتە قازاقلار شىنجاڭدىن گەنسۇغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى.

1933 - يىلى شېڭ شىسەي 1200 كىشىلىك كۈچەيتىلگەن بىر پولكنى ئەۋەتىپ ئەرىپىنى ئېتىپ تاشلىدى، ئۇنىڭ ئوغلى ئىرىسقان بۇ قان قەرزنى ئېلىشقا قەسەمىيات قىلدى.

شېڭ شىسەي بۇ ئەھۋاللارنى ئۇققاندىن كېيىن قورقۇپ خاتىرجەم بولالماي قالدى.

ئىرىسقانلارنىڭ شەرققە كۆچۈشىنى توسۇش ئۈچۈن شېڭ شىسەي مۇنۇلارنى قارار قىلدى: سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ رۇس ئاتلىق 8 - پولكىنى (ئىككى ئايروپىلان بىلەن بەش تانكىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) شىنجاڭنىڭ دەرۋازىسىنى ساقلاش ئۈچۈن قۇمۇلدا تۇرۇشقا تەكلىپ قىلىش؛ شىمالىي شىنجاڭنىڭ ئۈرۈمچى، ئىلى، ئالتاي، تارباغاتاي، باركۆلدىن ئىبارەت بەش مەمۇرىي رايوندىن 500 نەچچە موڭغۇل، قازاق ۋەكىلنى تەكلىپ قىلىپ يىغىن ئېچىپ، ئىرىسقاننىڭ جىنايەتلىرىنى جاكارلاش؛ ئەل ئارىسىدىكى قورال - ياراقلارنى يىغىۋېلىش؛ قۇمۇل ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ باركۆل باشقارمىسىنى تەسىس قىلىش، ئابايىنى ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ باركۆلدە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا تەيىنلەپ، قازاقلارنى قازاقلار ئارقىلىق باشقۇرۇش؛ ئاباي باشچىلىقىدا تەشۋىقات ئەترىتى تەشكىللەپ، ئامىنىڭ ئىرىسقانغا ئەگىشىپ گەنسۇغا كۆچۈشىنى توسۇش.

1935 - يىلى كۈزدە شېڭ شىسەي تەسەللىي بېرىش نامىدا ئابايىنى 50 ئەسكەر بىلەن باركۆل يايلىقىغا ئەۋەتتى. ئۇلار شېڭ شىسەينىڭ قازاقلارنى دەھشەتلىك باستۇرۇشتەك ئەكسىيەتچىل سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ 3000 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق قازاقنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى، خانىۋەيران بولغان قازاقلار تۈركۈم - تۈركۈملەپ يۇرت ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ شەرققە كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى.

(2) شەرققە كۆچۈش جەريانى

قازاقلارنىڭ شەرققە كۆچۈشى 1912 - يىلدىن باشلىنىدۇ. ئۇلار باركۆل، قۇمۇل، ئالتايلاردىن گەنسۇ، چىڭخەيلەرگە كۆچۈپ

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

بارىدۇ. 1912- يىلى باركۆلدىكى قازاق قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقىلى تۇڭغىشباي بىلەن نەزىرباي 150چە ئادەمنى باشلاپ ئەنشىگە بېرىپ مال بېقىپ ئىككى يىلچە تۇرۇپ قالىدۇ. 1919 - يىلى باركۆللۈك ساۋۇتباي تۆگىلىرى بىلەن سودىگەرلەرنىڭ ماللىرىنى گەنسۇغا توشۇپ يۈرۈپ خەنزۇلارنىڭ تىل ۋە ئادىتىنى ئۆگىنىپ قالىدۇ. بۇ ئارىلىقتا ئۇنىڭ تۆگىلىرىنىڭ يېرىمى دېگۈدەك ئۆلۈپ كەتكەچكە قايتالماي يۇمېن ئەتراپىدا تۇرۇپ قالىدۇ. بۇ يەرنىڭ ئوت-چۆپى مول، يېرى كەڭرى بولغاچقا، ئۇزاققا بارماي، تۆگە، ئاتلىرى ئاۋۇپ، قوي-كالىلىرى سەمرىيدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ يەر ئۇنىڭ كۆڭلىگە يېقىپ قالىدۇ. شۇڭا ئۇ ئىنىسىنى يۇرتىغا ئەۋەتىپ 50 نەچچە كىشىنى كۆچۈرۈپ كېلىدۇ. 1920- 1921- يىللىرى ئامۇرت، تۇڭغىشبايلار 150 ئادەمنى باشلاپ دۇنخۇاڭغا بېرىپ ساۋۇتباي بىلەن ئۇچرىشىدۇ. لېكىن ئۇلار 1933 - يىلدىن كېيىن شېڭ شىسەينىڭ زىيانكەشلىكى تۈپەيلىدىن تەرەپ- تەرەپكە پىتىراپ كېتىدۇ.

1933 - يىلى شىنجاڭدا «12 - ئاپرېل» سىياسىي ئۆزگىرىشى بولغاندىن كېيىن، شېڭ شىسەي دۇبەن بولۇپ «ئالتە بۈيۈك سىياسەت»نى يولغا قويىدۇ. 1938- يىلى شېڭ شىسەي شىنجاڭدا «توپىلاڭ كۆتۈرۈش دېلوسى» پەيدا قىلىپ جايلاردا ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ نۇرغۇن يۇقىرى تەبىقە مۆتىۋەرلىرىنى قولغا ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە شېڭ شىسەي يەنە قەبىلە ئاقساقاللىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ قازاق چارۋىچىلارنى بىرلىكتە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدۇ. بۇ زوراۋانلىقلار قازاق خەلقىنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغايدۇ. ئۇلار قەبىلە ۋە دىنىي بايراق قىلىپ، شېڭ شىسەينىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشىلىق كۆرسىتىش يۈزىسىدىن ئادەملىرىنى باشلاپ كەڭ كۆلەمدە كۆچۈشنى باشلايدۇ. بۇ قېتىمقى كۆچۈش تۆت يىل داۋاملىشىدۇ. ئۇلار ئالتاي، باركۆللەردىن يولغا چىقىپ ئاراتۈرۈك قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ گەنسۇنىڭ ماجۇاڭ تېغىغا يېتىپ بارىدۇ، بىر قىسمى گەنسۇ- شىنجاڭ تاشيولىدىن ئۆتۈپ يۈئېرخۇنغا يېتىپ بارىدۇ. ئۇلار گەنسۇغا بېرىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا داۋاملىق ئىچكىرىلەپ چىڭخەيگە كىرىپلا ئەكسىيەتچى مىللىتارىست ما بۇفاڭنىڭ قىرغىنچىلىقى ۋە بۇلاڭ- تالىڭىغا ئۇچرايدۇ. بىر قىسىم ئادەم ما بۇفاڭغا تۇتۇلۇپ قالىدۇ. ئاقىۋەت قازاق خەلقىنىڭ سەۋر قاچىسى تېشىپ بالۇڭدا ما بۇفاڭ باندىتلىرىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ما بۇفاڭ قوشۇنىنىڭ مۇئاۋىن بىرىگادا كوماندىرى خەن جىنباۋ قاتارلىق 70 نەچچە ئادىمىنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن شىزاڭغا قېچىپ بارىدۇ. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى لاداق ئارقىلىق ھىندىستانغا ئۆتۈپ كېتىدۇ.

1936 - يىلىدىن 1939 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا قازاقلار كۆپلەپ گەنسۇغا بېرىپ مال باقىدۇ. ئۇلار تۆت تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ خېشى كارىدورىغا كۆچىدۇ.

بىرىنچى تۈركۈمدە 1936 - يىلى 1- ئايدا باركۆل ۋە قۇمۇلدىكى قازاق قەبىلىلىرىنىڭ باشلىقى ئەدىلباي، تۇڭغىشبايلار 565 ئادەمنى باشلاپ باركۆلدىن يولغا چىقىپ گەنسۇنىڭ جيۇچۈەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق ماجۇاڭ تېغىغا كۆچۈپ بارىدۇ.

ئىككىنچى تۈركۈمدە 1937 - يىلى 7-

ئايدا باركۆل قازاقلىرىنىڭ ئاقساقىلى ئىرىسقان 680 ئادەمنى باشلاپ چىلەنشەننىڭ شىمالىي ئېتىكىگە بارىدۇ. ئۇلار بىلەن بىللە كېرەيلەرنىڭ جادىق ئۇرۇقىدىن بولغان 210 ئادەممۇ بىللە كۆچىدۇ. 9 - ئاينىڭ 4- كۈنى جيۇچۇەن ۋالىي مەھكىمىسى گەنسۇغا كېلىپ ئورۇنلاشقان قازاقلارنىڭ ئاقساقىلى ئىرىسقاننى يۆئېرخۇننىڭ مىڭبېگى، ئەدىلباينى تەيجى، ئاچىباينى باش شاڭيو، ئەلىباي، ساۋۇتباي، قامۇقلارنى شاڭيو قىلىپ تەيىنلەيدۇ. كېيىن، گومىنداڭ گەنسۇ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى جيۇچۇەن ۋالىي مەھكىمىسىگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ بۇ قازاقلارغا ياخشى مۇئامىلە قىلىشنى تاپىلاپ باش مىڭبېگى دېگەن نامنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ ئىرىسقاننى تەيجىلىككە ئۆستۈرىدۇ، ئەدىلباينى ئۆكۈردايلىققا تەيىنلەيدۇ.

ئۈچىنچى تۈركۈمدە 1937 - يىلى 9 - ئايدا قازاقلارنىڭ ئاقساقىلى جايىپ 1165 ئادەمنى، قامىس 50 ئادەمنى، ئىسماغۇل 400 ئادەمنى باشلاپ باركۆل ۋە تاشۋېلىقتىن بىرلىكتە گەنسۇغا كۆچىدۇ. شۇ يىلى 11- ئاينىڭ 19 - كۈنى جيۇچۇەن ۋالىي مەھكىمىسى جايىپنى تەيجىلىككە تەيىنلەپ تولەيدە تۇرۇشقا، ئۆمىرلىنى يۆئېرخۇندا تۇرۇشلۇق قازاقلارنىڭ شاڭيولىقىغا تەيىنلەپ سۇلېخېدا تۇرۇشقا، مارنانىنى يېڭى كەلگەن قازاقلارنىڭ ئۆكۈردايى قىلىپ تەيىنلەپ يۆئېرخۇندا تۇرۇشقا بۇيرۇيدۇ. قالمۇش، خالىقباي، دوساقبايلارنى شاڭيولۇققا، مالقاينى زالىڭلىققا تەيىنلەيدۇ.

تۆتىنچى تۈركۈمدە 1939 - يىلى 1 -، 2 - ئايلاردا باركۆلدىكى قۇسايىن تەيجى 490 ئادەمنى، نارغالى ئۆكۈرداي 1187 ئادەمنى، سالاخىدىن ئۆكۈرداي 700 ئادەمنى، ئاسىلغالى915 ئادەمنى، سۇلتان شەرىپ تەيجى 500 ئادەمنى، ساۋۇر تەيجى 805 ئادەمنى، قىياتاي زالىڭ 850 ئادەمنى، ئەلەنقان زالىڭ 625 ئادەمنى باشلاپ جەمئىي 7000 دىن ئوشۇق كىشى 2100 نەچچە ئات، 50 مىڭ 500 تۆگە، 14 مىڭ كالا، 175 مىڭ تۇياق قوينى ھەيدەپ، 300 نەچچە مىلتىقنى ئېلىپ جۇڭگو- موڭغۇلىيە چېگرىسىدىكى ئېنگىر، ماجۇاڭ تاغلىرى ئارقىلىق گەنسۇغا كۆچىدۇ. دەسلەپتە سۇلېخې، تولەي، يۆئېرخۇن، دۇنخۇاڭ تەرەپلەردە مال بېقىپ يۇرۇپ بۇرۇن بۇ يەرگە كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان قازاق قەبىلىلىرى بىلەن ئۇچرىشىدۇ.

مۇشۇ تۈركۈمدىكى قازاقلار كۆچۈش جەريانىدا ئەسلىدە تاشقى موڭغۇلىيىگە چېگرىداش سارنوگىن، تاك قاتارلىق جايلارغا بارماقچى بولغان. باركۆل، ئۇرۇمچىلەردىن قايتىپ كېتىشكە نەسىھەت قىلىپ ئادەم كەلگەچكە، قايتىپ سەنتاڭخۇ ئەتراپىغا يېتىپ كەلگەندە شېڭ شىسەي ھاۋا ئارمىيىسى، قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى ئەۋەتىپ، توسۇپ زەربە بېرىدۇ. ھەمدە ساقابا باپالاق، قازىۋى جۇۋانباي، قوجابېرگېن قاتارلىق 17 كىشىنى تۇتۇپ كېتىدۇ. 11- ئاينىڭ ئاخىرلىرى گەنسۇغا قېچىپ كەتكەن قاسىم ئاراتۇرككە قايتىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا باركۆل ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى ئەنۋەر مامى بارلىق قازاق ئاقساقاللىرىنى بېيسەن لىيۇشۇگۇدىكى نۇرغالى ئۆكۈردايىنىڭ ئۆيىگە يىغىنغا كېلىڭلار، دەپ ئۇقتۇرۇش قىلىدۇ. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئۇلارنى تۇتۇپ كېلىشكە 40 ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. ئۆلكە قوشۇنىدىكى قازاق ئەسكەرلەر بۇ ئىشنى قازاق

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئاقساقاللىرىغا ئېيتىپ قويىدۇ. نەتىجىدە ئۆلكە قوشۇنى بىلەن قازاق ئاقساقاللىرى تۇتۇشۇپ قالىدۇ. 40 ئەسكەر ناھىيە بازىرىغا قېچىپ كېتىدۇ. قازاق ئاقساقاللىرى ئەمدى باركۆلدە تۇرغىلى بولمايدىغان بولدى دېگەن يەرگە كېلىدۇ-دە، 12 - ئايدا سابىرباي، نۇرغالىلارنىڭ باشچىلىقىدا گەنسۇغا قېچىپ كېتىدۇ.

بۇ قېتىمقى كۆچۈش تەييارلىق بىلەن پىلانلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. قەبىلە ئاقساقاللىرى ناچار مىلتىقلارنى يۇقىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ ياخشى مىلتىقلارنى ئۆزلىرى ئېلىپ قالىدۇ. تارقاق جايلاشقان قازاقلارنى ئالتە ئورۇنغا يىغىدۇ. بىر ئورۇنغا 150 كىشىلىكتىن قوراللىق قوغدىغۇچى قويىدۇ. بۇنىڭغا قەبىلە ئاقساقىلى قوماندانلىق قىلىدۇ. مال ھەيدەشكە، بالا- چاقىلارنى كۆچۈرۈشكە مەخسۇس كىشى قويۇپ، ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ گەنسۇغا كۆچىدۇ.

1 - تۈركۈمدە ئايامبەت قاتارلىقلار باشلاپ ماڭغان 500 ئۆيلۈك قازاق چارۋىچى باركۆلدىن يولغا چىققاندىن كېيىن شىڭ شىسەي بىر ئايروپىلان ئەۋەتىپ قازاق چارۋىچىلارنى پىلىموت بىلەن ئوققا تۇتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن قازاق چارۋىچىلار كۈندۈزى يوشۇرۇنۇپ، كېچىسى يول ماڭىدۇ. نوم چۆللۈكى بىلەن مېڭىپ، ئاراتۇرۇك دەرياسىدىن ئۆتۈپ يۇلغۇنلۇققا كىرىپ 4 كۈن يول باسقاندىن كېيىن، جۇڭگو - موڭغۇلىيە چېگرىسىغا كېلىپ، شۇ يەردىكى تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈپ ماجۇاڭ تېغىغا يېتىپ كېلىدۇ. 1939 - يىلىنىڭ بېشىدا يۇمېنگە بېرىپ، بۇ يەرگە بالدۇر يېتىپ كەلگەن ئىرسقان بىلەن ئۇچرىشىدۇ.

2 - تۈركۈمدە 6 ئورۇنغا يىغىلغان 2 - 3 مىڭ قازاق چارۋىچى ئائىلىسى بىر كۈندە يولغا چىقىدۇ، ئۇلارنىڭ باشلىقى سۇلتانشەرىپ، قۇسايىن قاتارلىق كىشىلەر بولۇپ، ئۇلار باركۆلنىڭ بېيشەن تېغىدىن ئاراتۇرۇككە قاراپ سىلجىيدۇ، ئۆلكە ئارمىيىسى ئۇلارنى يول - يولغا بۆلۈنۈپ قوغلايدۇ، لېكىن قازاق چارۋىچىلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىدۇ. قازاق چارۋىچىلار سەنتاڭخۇ بىلەن نوم ئەتراپىغا كەلگەندە شىڭ شىسەي قومۇلدا تۇرۇشلۇق ئۆلكە ئارمىيىسىگە «بىرمۇ قازاق باندىت شەرققە قاراپ قاچالمىسۇن» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ، تېخى يەنە ئۈرۈمچىدىن ئايروپىلان ۋە قوشۇن ئەۋەتىپ ئاراتۇرۇكتە قوغلاپ زەربە بېرىدۇ ۋە بومباردىمان قىلىدۇ، دۇبەن مەھكىمىسى ئاۋىئاتسىيە ئەترىتىنىڭ 3 ئايروپىلانىنىڭ ئارقا- ئارقىدىن بومباردىمان قىلىشى ۋە ئاپتوموبىل قوشۇنىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشى ئارقىسىدا بىر قىسىم قېرى - چۆرى قازاق چارۋىچى ۋە چارۋا مال ئۆلكە ئارمىيىسى تەرىپىدىن قايتۇرۇپ كېلىنىدۇ، 44 چارۋىچى ئۆلتۈرۈلىدۇ ۋە يارىدار قىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا 300دىن ئارتۇق ئات، 130دىن ئارتۇق تۆگە، 20 نەچچە كالا، 8000 تۇياقتىن ئارتۇق قوي ئۆلتۈرۈلىدۇ. بۇنىڭدىن بۆلەك 150دىن ئارتۇق ئادەم ئۆلكە ئارمىيىسى تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىنىدۇ. چارۋا مال زىيىنى تېخىمۇ ئېغىر بولىدۇ، 140 مىڭ قوي(يولغا چىققان چاغدا 200 مىڭدىن ئاشاتتى) ، 10 مىڭدىن ئارتۇق ئات(يولغا چىققاندا 20 مىڭدىن ئاشاتتى) ، نۇرغۇن تۆگە(يولغا چىققاندا 30 مىڭدىن ئاشاتتى) ۋە 10 مىڭدىن ئارتۇق كالىنىڭ ھەممىسىنى

ئۆلكە ئارمىيىسى تالان-تاراج قىلىپ كېتىدۇ. مۇشۇ تۈركۈمدىكى قازاق چارۋىچىلار 1939-يىل 1-ئايدا گەنسۇنىڭ جيۇچۈەن شەھىرى چېگرىسىغا يېتىپ بارىدۇ.

1912 — 1939-يىللىرىغىچە ئارقا-ئارقىدىن گەنسۇغا كىرگەن قازاق 18 مىڭدىن ئاشىدۇ.

1938-يىلى ئەتىيازدا شىنجاڭدىن گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىغا قېچىپ كەتكەن قازاق ئاقساقىلى ئەدىلباي بىر نەۋرە ئىنىسى ئەلىسقان بىلەن ئەمەل تالىشىپ مەقسىتىگە يېتەلمىگەنلىكتىن ئادەملىرىنى باشلاپ چىڭخەيگە كىرىپ كېتىدۇ. بۇ گەنسۇدىن چىڭخەيگە كىرىپ كەتكەن دەسلەپكى قازاقلار بولىدۇ.

قازاق چارۋىچىلار دەسلەپتە گەنسۇ، چىڭخەيگە بېرىپ، شۇ يەردىكى موڭغۇل، زاڭزۇ، يۇغۇرلار بىلەن ناھايىتى ياخشى ئۆتىدۇ، ئايرىم ماجىرالارنى مەسلىھەت بىلەن ھەل قىلىدۇ.

1940-يىلى دەلىلقان ئالتاي ناھىيىسىگە مۇئاۋىن ھاكىم بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا شېڭ شىسەي ئۇنى جىددىي تېلېگرامما ئارقىلىق ئۈرۈمچىگە چاقىرتىدۇ ۋە ئۇنىڭ گەنسۇ ۋە چىڭخەيگە بېرىپ شۇ يەردىكى قازاقلارغا شىنجاڭغا قايتىش توغرىسىدا نەسىھەت قىلىشقا بۇيرۇيدۇ. دەلىلقان شېڭ شىسەينىڭ سىياسەتلىرىگە كۆڭلىدىن كۆنگە نارازى بولۇپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن قازاقلارنىڭ شىنجاڭغا بالدۇرراق قايتىپ كېلىشى ئۈچۈن بۇيرۇقنى يەنىلا قوبۇل قىلىدۇ. دەلىلقان باشقا 6 ۋەكىل بىلەن بىرلىكتە خېيىم-خەتەر، جاپا-مۇشەققەتتىن قورقماي يەنىلا گەنسۇ، چىڭخەيگە دالالەت قىلىشقا ماڭىدۇ. ئۇلار نۇرغۇن رەخت، چاي ۋە قۇتقۇزۇش ئاشلىقلىرىنى بىللە ئېلىپ بارىدۇ. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ۋە ما بۇفاڭ مىلىتارىستلىرىنىڭ قازاقلار ئۈستىدىن قىلغان قىرغىنچىلىقى ۋە بۇلاڭ-تالىڭىنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپكە كېلىدۇ. لېكىن كەڭ چارۋىچىلار شېڭ شىسەينىڭ سەممىيىتىگە ئىشەنمەي، شىنجاڭغا قايتىشنى خالىمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

3) گەنسۇ، چىڭخەيگە كىرگەن قازاقلارنىڭ شىنجاڭغا قايتىپ كېلىشى

گومىنداڭنىڭ گەنسۇ، چىڭخەيدىكى ھۆكۈمەتلىرى ۋە ما بۇفاڭ مىلىتارىستلىرى قازاقلار ئۈستىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن يۇمشاق، قاتتىق ۋاسىتىلەرنىڭ ھەممىسىنى قوللىنىدۇ. «قازاقلارنى قوغداش» نامىدا ئەسكەر ئەۋەتىپ قوراللىق ھۆكۈمرانلىق قىلماقچى بولىدۇ. ئەڭ زەھەرلىك، پەسكەش نەيرىڭى مىللىي مۇناسىۋەتكە بۆلگۈنچىلىك سېلىش، مىللىي ماجىرا تۇغدۇرۇش، ھەتتا مىللىي قىرغىنچىلىق پەيدا قىلىش بولىدۇ. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى يەنە قازاقلار ئولتۇراقلاشقان رايونلارنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن قامال قىلىپ، باشقا مىللەت خەلقلىرىنىڭ قازاقلارنى ئاشلىق، رەخت، چاي ۋە باشقا تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى بىلەن تەمىنلىشىنى قاتتىق مەنئى قىلىدۇ.

1937-يىلى كۈزدە گەنسۇدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان خې جىزۇ يۈمېننىڭ چاڭما دېگەن يېرىدە قازاقلارنى باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇپ، ئىرىسقاننى باش تەيجى، باچىبايىنى باش شاڭيۇ قىلىپ تەيىنلەيدۇ. قازاقلارنى

www.uyghurkitap.com

قاتناش لىنىيىسىگە يىراق جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، باشقا مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈۋېتىدۇ ۋە ئوتلاق ھەم دىن مەسىلىلىرىدە مىللىي ماجىرالارنى تۇغدۇرىدۇ.

1942 - يىل 5 - ئايدا گومىنداڭ گەنسۇ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى قازاق چارۋىچىلارنى تەسلىم قىلدۇرۇشقا جيۇچۈەن قاتارلىق جايلارغا ئادەم ئەۋەتىدۇ. ئۇلار قازاق چارۋىچىلارنىڭ مىلتىقلىرىنى يىغىۋېلىپ، ئۇلارنى چارۋىچىلىقنى تاشلاپ دېھقانچىلىق قىلىشقا مەجبۇرلايدۇ. ئېخى يەنە قازاقلارنى 7 چوڭ ئەترەتكە ئايرىپ، قەبىلە باشلىقلىرىنى ئەترەت باشلىقى قىلىدۇ. قازاق قەبىلە باشلىقلىرى يىغىنىنى ئېچىپ «ۋاڭ - گوڭ»، «تەيجى» دېگەندەكناملارنى بىكار قىلىپ، ھەربىر قەبىلەرنىڭ تۈزۈمى بويىچە باشقۇرۇشقا ئۆزگەرتىپ، «غەربىي گەنسۇ قازاق چوڭ ئەترىتى» تەسىس قىلىدۇ، ئۇنىڭ قارمىقىدا 7 ئوتتۇرا ئەترەت، دۇنخۇاڭ قازاق چارۋىچىلار ئوتتۇرا ئەترىتى قۇرىدۇ، جيۇچۈەندىمۇ بىر شۆبە ئەترەت قۇرىدۇ.

1943 - يىلى ئەتىيازدا گەنسۇ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت «قازاق چارۋىچىلارنى تەسلىم قىلدۇرۇش پىلانى» نى ئېلان قىلىدۇ، قازاقلارنى «تەسلىم بولغۇچىلار» ۋە «تەسلىم بولۇش ئالدىدىكىلەر» دەپ ئىككىگە ئايرىيدۇ ۋە ئۇلارغا قوللىنىدىغان مۇناسىپ تەدبىرلەرنى جاكارلايدۇ.

1944 - يىلى گومىنداڭ 8 - ئۇرۇش رايونى قوماندانلىق شتابى «گەنسۇ، چىڭخەي، شىنجاڭ 3 ئۆلكە يىغىنى» نى ئېچىپ، قازاق چارۋىچىلارنى «تەسلىم قىلدۇرۇش» چارىسىنى تۈزۈپ چىقىدۇ. گەنسۇ ئۆلكىسى 7 - رايون مەمۇرىي مۇپەتتىش ۋالىيسىنى گەنسۇنىڭ قازاقلارنى «تەسلىم قىلدۇرۇش» ئىشىغا مەسئۇل قىلىدۇ، ئەكسىيەتچىلەرنىڭ «ھەم تازىلاش، ھەم تەسلىم قىلدۇرۇش» تەدبىرىنى قوللىنىشى ئارقىسىدا مۇتلەق زور كۆپچىلىك قازاقلار قورال - ياراقلىرىنى تاپشۇرۇپ «تەسلىم بولۇش» قا مەجبۇر بولىدۇ، قۇساين، ئادۇباي قاتارلىق 7 قەبىلىدىن 9000دىن ئارتۇق كىشى دۇنخۇاڭنىڭ جەنۇبىدىكى تاغ ئەتراپىغا مەجبۇرىي ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ.

1945 - يىل 9 - ئايدا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى گەنسۇدىكى قازاقلارغا بېرىلىدىغان ياردەم ئاشلىقىنى توختىتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن قازاق چارۋىچىلارنىڭ قىيىنچىلىقى ئېغىرلىشىپ، بىر قىسمى چىڭخەيگە قېچىپ كېتىدۇ، چىڭخەينىڭ ھۆكۈمرانى ما بۇفاڭ بىز دىنداش دەپ قازاقلارنى ئالدايدۇ. 25 كىشىلىك خىزمەت گۇرۇپپىسى ئەۋەتىپ، ئادەم، چارۋا مال، قورال - ياراغلىرىنى تىزىملايدۇ (ئۇ چاغدىكى نوپۇس 2800دىن كۆپرەك ئىدى) ۋە 8 ياشتىن يۇقىرى ئوغۇل باللارنى ئوقۇتىمىز دەپ شىنىڭغا يىغىشنى بۇيرۇيدۇ. بۇ ۋەزىپىنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن 30 ئەسكەر «ئۈچ ئائىلە بىر ئوغۇل بالا چىقىرىدۇ، بالىسى يوقلارمۇ چىقىرىدۇ» دەپ قازاقلارغا زورلۇق قىلىدۇ، قازاقلارنىڭ بەزىلىرى ئامالسىز ماللىرىنى سېتىپ، بالا سېتىۋېلىپ ما بۇفاڭنىڭ «ئوقۇتۇشى» غا تاپشۇرىدۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇلار ھاشارغا تۇتۇلغانلار ئىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ما بۇفاڭ قازاقلارنىڭ بىر ئائىلىسى بىر بالا چىقارسۇن دەپ بۇيرۇيدۇ، ئاتا - ئانىلىرى باللىرىنى يوشۇرۇپ قويغاچقا، ما

بۇفاڭنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن توقۇنۇش پەيدا بولىدۇ، نۇرغۇن قازاق چارۋىچى توقۇنۇشتا ئېتىپ تاشلىنىدۇ. 1941 - 1943 - يىلىغىچە قازاقلار ئىچىدە يۇقۇملۇق كېسەل تارقىلىپ نۇرغۇن كىشى ئۆلۈپ كېتىدۇ. ما بۇفاڭ جايلاردىكى قازاقلاردىن 19 ياشتىن 40 ياشقىچە بولغان ئەرلەردىن 400دىن ئارتۇق ئادەمنى يىغىپ ھاشارغا سالىدۇ، ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىسى تاياق - توقماق ئاستىدا ۋە ئاچارچىلىقتىن ئۆلۈپ كېتىدۇ. ئۆيدە قالغان قېرى - چۆرىلەر تۇرمۇشنى قامدىيالماي ئامالسىزلىقتىن قەلەندەرچىلىك قىلىدۇ، نۇرغۇن كىشى ئاچ - زارلىقتا ئۆلۈپ كېتىدۇ.

1939 - يىلىدىن باشلاپ ما بۇفاڭ قوشۇنى «قىرىپ ئۇرۇقنى قۇرۇتۇش» ۋاسىتىسىنى ئاشكارا قوللىنىپ گەنسۇ، چىڭخەيدىكى قازاق چارۋىچىلارنى يوقاتماقچى بولىدۇ. 1949 - يىلغىچە بولغان 10 يىل ئىچىدە ما بۇفاڭ قوشۇنىنىڭ ھەر مىللەت خەلقى ئۈستىدىن ئېلىپ بارغان قىرغىنچىلىقى چېكىگە يېتىدۇ. 1939 - يىلى چىڭخەينىڭ گولمۇد دېگەن يېرىدە بىر قېتىمدىلا قازاقلاردىن 100دىن ئارتۇق كىشى ئۆلتۈرۈلىدۇ، بەزى چارۋىچى ئائىلىسى قىرىپ تاشلىنىدۇ.

1940 - يىلى مېلمۇقان باشلاپ ماڭغان 200 نەچچە ئۆيلۈك قازاق چارۋىچى يول ئۈستىدە پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىنىدۇ.

1940 - يىلى چىڭخەينىڭ خاجىلا رايونىدا ما بۇفاڭ قوشۇنى بىر قېتىمدىلا 200 نەچچە ئۆيلۈك قازاق چارۋىچىنى قىرىپ تاشلايدۇ.

1940 - يىلى قىشتا ما بۇفاڭ قوشۇنى گەنسۇنىڭ جەنۇبىي رايونىدا بىر قېتىمدىلا 8 ياشتىن 15 ياشقىچە بولغان قازاق ئوغۇل - قىزلىرىدىن 500نى تۇتۇپ، جاڭيېگە «تەلىم بېرىمىز» دەپ ئېلىپ كېتىدۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇلار ئەسكەرلىككە، قول قىلىشقا تۇتۇلغانلار ئىدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى يېشى چوڭراق بولغان 10 نەچچە بالا يول ئۈستىدە قېچىپ كەتكەندىن باشقا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى ئازاپلاپ ئۆلتۈرۈۋېتىلىدۇ.

شەرقىي كۆكەن قازاق چارۋىچى ئاھالىسى 10 نەچچە يىللىق سەرسان - سەرگەردانلىقتا، ما بۇفاڭ قوشۇنىنىڭ قىرغىنچىلىقى ۋە ئىچكى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمى ئاستىدا %80تىن كۆپرەك ئازىيىپ كېتىدۇ، ئازىيىپ كەتكەن چارۋا مال %90تىن ئاشىدۇ.

ما بۇفاڭ قوشۇنىنىڭ دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىقىغا چىدىمىغان قازاق چارۋىچىلار ئۇنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن يېڭى كۆچۈشنى باشلايدۇ، لېكىن كۆچۈش داۋامىدا ما بۇفاڭ قوشۇنى تەرىپىدىن يۈزلەپ، نەچچە يۈزلەپ قىرىپ تاشلىنىدۇ، ئاچ - يالىڭاچلىقتا ئۆلۈپ كېتىدۇ، ئىلاج قىلالىغانلىرى تەرەپ- تەرەپكە قاراپ قاچىدۇ، ھەتتا بىر قىسمى چېگرىدىن ئۆتۈپ ھىندىستان قاتارلىق تەرەپلەرگە كېتىدۇ.

1947 - يىلىدىن 1949 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە بولغان ئارىلىقتا، گەنسۇ، چىڭخەيدىكى قازاق چارۋىچىلار 3 تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ شىنجاڭغا قاراپ كۆچىدۇ. گەنسۇدا ساغدۇللا باشچىلىقىدا 200دىن ئارتۇق ئائىلە، چىڭخەيدە قۇسايىن قاتارلىقلار باشچىلىقىدا 150 ئائىلە بۇرۇنقى ئورنىدا تۇرۇپ قالىدۇ. 70 نەچچە كىشى 1940 - 1941 - يىللىرى ئارىلىقىدا قۇرۇمتاغقا

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

كىرىپ، «ياۋايى ئادەم» لەرگە ئوخشاش تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، ئۇلارنىڭ تولىسى مۇزلاپ، ئېچىرقاپ ۋە كېسەل بولۇپ ئۆلۈپ كېتىدۇ، 1952 - يىلىغا كەلگەندە 3 ئايال، ئىككىلا ئەر قالغانىكەن، شۇ يىلى 10 - ، 11- ئايلاردا خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئۇلارنى تەيجىنۇردىكى قازاقلار بىلەن بىللە ياشاڭلار دەپ شۇ يەرگە ئاپىرىپ قويىدۇ.

4) 40 - يىللاردا «ئۈچ ۋىلايەت» تىكى قازاق چارۋىچىلارنىڭ باركۆلگە قاراپ كۆچۈشى

1945 - يىل 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئوسماننىڭ بۇيرۇقى بويىچە مۇقان 700دىن ئوشۇق قوراللىق باندىتنى باشلاپ گۇچۇڭدىن باركۆلگە كىرىپ، قازاق ئاقساقاللىرىنى ئۆز قەبىلىسىدىكى قازاق چارۋىچىلارنى باشلاپ ئالتايغا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇرلىغاندا، غەربىي باركۆل رايونىنىڭ باشلىقى ئالتۇنبېك تەرىپىدىن رەت قىلىنىدۇ، شۇ سەۋەپتىن مۇقان قول ئاستىدىكىلەرگە چارۋا ماللارنى مەيلىچە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشنى بۇيرۇيدۇ.

ئوسمان ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىن يۈز ئۆرۈگەندىن كېيىن ئۆزىنى گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئاتىدۇ. 1946 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ئوسماننىڭ قىسىملىرىنى ئالتايدىن قوغلاپ چىقىرىدۇ، ئوسمان چېكىنگەن چاغدا بۇرۇلتوقاي، كۆكتوقاي ناھىيىلىرىدىكى 17 مىڭدىن ئارتۇق كىشىنىڭ ھەممىسىنى قويماي ھەيدەپ ماڭىدۇ. بۇ چارۋىچىلار مەجبۇرىي ئەگىشىپ ماڭغاندىن كېيىن، ئۇرۇمچى نەنسەن قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلىشىدۇ، نەنسەن ئەتراپىدىكى قىسمەن قازاق چارۋىچىلار يەنە قۇمۇل، باركۆل تەرەپلەرگە كۆچۈپ كېلىدۇ.

1947 - يىل 9 - ئايدا ئوسمان قىسمى چىڭگىل بىلەن كۆكتوقاينى ئالغاندىن كېيىن ئىككى ناھىيىدىكى قازاق چارۋىچىلارنىڭ ئاقساقاللىرىدىن نازىر تەيجى بىلەن ۋاتقان ئوسمانغا قېتىلىدۇ. كېيىنكى يىلى 3 - ئايدا نازىر تەيجى، ۋاتقان بىلەن ئوسمان ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت تۇغۇلغانلىقتىن نازىر تەيجى بىلەن ۋاتقان قەبىلىسىدىكىلەرنى باشلاپ گۇچۇڭدىن باركۆلنىڭ شىمالىدىكى شىنجاڭ - موڭغۇلىيە چېگرىسىغا كۆچىدۇ، لېكىن ئوسماننىڭ قىستىشى بىلەن يەنە مورى دەرياسىنىڭ چوڭ تاش دېگەن يېرىنىڭ شىمالىدىكى دۆڭدى، شىدى دېگەن يەرلەرگە كۆچۈپ بارىدۇ.

1948 - يىل 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئالتايدىكى ئوسمان قىسمىدىن باركۆلگە كۆچۈپ بارغان قازاق چارۋىچىلاردىن 235 كىشى دۆڭشياڭنىڭ گاۋجياخۇ دېگەن يېرىگە كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ. 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى يەنە 200دىن ئوشۇق ئەر - ئايال چارۋىچى قۇلۇنچەرى دېگەن يەرگە كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ، 10 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئوسمان قىسمىغا قاراشلىق 50 ئۆيلۈك قازاق چارۋىچى ئاراتۇرككە قاراشلىق نېرىنكىر، باچېڭزى ۋە بەنفاڭگۇ دېگەن يەرلەرگە كېلىپ، 11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا باركۆلگە كۆچۈپ كېتىدۇ.

1949 - يىل 6 - ئايدا ئالتاي ۋىلايىتى چىڭگىل ناھىيىسىنىڭ كاكىباي قەبىلىسىدىكى نازىر تەيجى بىلەن سابىق ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى ۋاتقان بىرلىكتە باشقۇرۇپ كەلگەن 1000 نەچچە ئۆيلۈك ئوسمانغا قارشى چىقىدۇ. نازىر تەيجى بىلەن ۋاتقان ئىككىسى

40 نەچچە ئۆيلۈك ئۇرۇغ - تۇغقانلىرىنى باشلاپ موڭغۇلىيەگە بېرىپ پاناھلىنىدۇ، قالغان قەبىلىدىكى كۆپچىلىك يەنىلا گۇچۇڭ، مورى ۋە باركۆل قاتارلىق جايلارغا تارقىلىپ كېتىدۇ.

5) 40 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا گەنسۇ، چىڭخەيدىكى قازاقلارنىڭ قۇمۇل ۋىلايىتىگە كۆچۈپ كېلىشى

1945 - يىل 9 - ئايدا گومىنداڭ گەنسۇ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى ئۆلكە تەۋەسىدىكى قازاق چارۋىچىلارغا ئاشلىق ياردەم بېرىشنى توختىتىپ، ئۇلارنى شىنجاڭغا قايتۇرۇۋەتمەكچى بولۇپ تۇراتتى. 1946 - يىل 10 - ئايدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتىنىڭ بېسىمى ئارقىسىدا، گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى قازاق يۇقىرى تەبىقە زاتلىرىنى خادىۋاڭ (ئەلەنۋاڭنىڭ ئايالى) نىڭ تەشەببۇسىنى قوللاپ، شىنجاڭدىن گەنسۇ، چىڭخەيلەرگە بېرىپ تۇرۇپ قالغان قازاق چارۋىچىلارنى شىنجاڭغا قايتۇرۇپ كەلمەكچى بولدى. يىل ئاخىرىدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت باركۆل ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى كابىن بولانتاي، يېزا باشلىقى ئوقان ئادىرباي قاتارلىق بىرنەچچە ئاقساقالنى ئۈرۈمچىگە مەجلىسكە چاقىرىپ كېلىپ، گەنسۇ، چىڭخەيلەردىكى قازاقلارنى شىنجاڭغا قايتۇرۇپ كېلىشنى مۇزاكىرە قىلىشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا گەنسۇ ئۆلكىسى دۇنخۋاڭدا «6 قەبىلە قازاق چارۋىچىلىرىنى قايتۇرۇش يىغىنى» ئاچتى، بۇ يىغىنغا ئەلەنۋاڭنىڭ چوڭ ئوغلى دەلىلقان بىلەن شىنجاڭ گارنىزون باش شتابى سىياسى باشقارمىسىدىن ۋېي ۋېيۈەنلەر قاتناشتى. ئۇزاق ئۆتمەي شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەۋەتكەن 4 ئەمەلدار باركۆل ناھىيىسىدىكى قازاق ئاقساقاللىرى بىلەن بىرلىكتە گەنسۇنىڭ جيۇچۈەن قاتارلىق يەرلىرىگە بېرىپ قازاقلارنى شىنجاڭغا قايتىپ كېتىشكە سەپەرۋەر قىلدى.

1947 - يىلى گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى ۋۇ جۇڭشىن گەنسۇغا ئادەم ئەۋەتىپ قازاق چارۋىچىلاردىن 5000 كىشىنى مەجبۇرىي قايتۇرۇپ كەلگەندى. 1949 - يىلىغا كەلگەندە شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەن قازاق چارۋىچى ئائىلىسى 1020گە يەتتى، بۇلار باركۆل، ئاراتۇرۇك، قۇمۇل، مورى، گۇچۇڭ تەرەپلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1947 - يىلى 1 - تۈركۈمدە 500 كىشى، 1948 - يىل 1 - ئايدا 2 - تۈركۈمدە1500 كىشى، 1949 - يىل 8 - ئايدا 3 - تۈركۈمدە 1500 كىشى قايتىپ كەلدى ۋە ئۇلار باركۆل، ئاراتۇرۇك، تاشۋىلىق، شوپۇل قاتارلىق يەرلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. چىڭخەيدە 1440 كىشى، گەنسۇدا 40 نەچچە ئائىلە قالدى.

6) قازاق چارۋىچىلىرىنىڭ ھىندىستان، تۈركىيىلەرگە قېچىپ كېتىشى

چەت ئەللەرگە تارقىلىپ كەتكەن قازاقلار ئەسلىدە ئالتاي، باركۆل، مورى، ماناس ئەتراپلىرىدا ياشاپ كەلگەن خەلق ئىدى. 20- ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇلار باشقا نۇرغۇن قازاقلار بىلەن بىرلىكتە گەنسۇ، چىڭخەيلەرگە كۆچۈپ كەتكەن، يەنە

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

1941 - ۋە 1951 - يىللىرى قەبىلە باشلىقلىرىدىن ئىرىسقان، قۇسايىن، سۇلتان شېرىپ ۋە دەلىلقان، قالىبېك، قامزا قاتارلىقلارنىڭ باشلىشى ۋە قىستىشى ئارقىسىدا شىنجاڭ ئارقىلىق ھىندىستان، پاكىستانلارغا كەتكەن، 50 - يىللارنىڭ بېشىدا يەنە ئارقا- ئارقىدىن تۈركىيەگە بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان.

(1) قازاقلارنىڭ ھىندىستانغا قېچىشى ۋە تۈركىيەدە ئولتۇراقلىشىشى

ما بۇفاڭ ئەسكەرلىرىنىڭ زەربىسىدىن ئۆزلىرىنى دالدىغا ئېلىش ئۈچۈن، 700 ئائىلىلىك قازاق ئىرىسقاننىڭ باشلىشى بىلەن شىزاڭغا كىرىدۇ. زاڭزۇلار بىلەن بولغان نۇرغۇن توقۇنۇشلاردىن كېيىن ئەندوغا يېتىپ بېرىپ، ئۇ يەردىن 1941 - يىلنىڭ باشلىرىدا كەشمىرگە يېتىپ بارىدۇ. ئىرىسقان باشلىغان 3000دىن ئارتۇق كىشى كەشمىرگە كىرگەندىن كېيىن قورالسىزلاندۇرۇلىدۇ ۋە لاگىرغا يوللاپ بېرىلىدۇ، ئۇلاردىن 1000دىن ئارتۇق كىشى ئەجەلسىز ئۆلۈپ كېتىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان يەرلىك مۇسۇلمانلار ئەنگلىيە دائىرىلىرىگە ئېتىراز بىلدۈرگەندىن كېيىن، بىر يىل ئۆتكەندە ئاندىن قاماپ قويۇلغان قازاقلارنىڭ ھەممىسى قويۇپ بېرىلىدۇ. ئۇلاردىن بىرنەچچە يۈز كىشى سەرگەردان بولۇپ كارامان، بومباي، يېڭى دېھلى تەرەپلەرگە كېتىدۇ. 1943 - يىلى 192 كىشى ھىندىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى بوپالغا، يەنە بەزىلىرى پاكىستاننىڭ راۋالپىندى، كاراچى قاتارلىق يەرلىرىگە كېتىدۇ.

1947 - يىل 6 - ئايدا ھىندىستان بىلەن پاكىستان ئايرىپ باشقۇرۇلىدىغان بولغاندىن كېيىن، دىنىي ئېتىقاد سەۋەبىدىن قازاق مۇھاجىرلارنىڭ تولىسى پاكىستان كونترول قىلىدىغان كەشمىر رايونىغا جايلاشتۇرۇلىدۇ.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇلارنىڭ ئىچىدىن خەلىپە ئالتايغا ئوخشاش بىر تۈركۈم كىشىلەر ئۆسۈپ يېتىلىدۇ، ئۇنىڭ «ئالتايدىكى يۇرتۇمدىن تۈركىيەگە» (يەنە بىر ئىسمى ‹مېنىڭ ئەسلىمەم›) دېگەن ئەسىرى مۇناسىۋەتلىك بەزى دۆلەتلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىغا ئىگە بولىدۇ. خەلىپە ئالتاي ئۆزىنىڭ داستانىدا ئالدى بىلەن قازاقلارنىڭ شەجەرىسىنى، قازاقلارنىڭ ئالتايغا كۆچۈپ بېرىش جەريانىنى ۋە «تۆرە»، «بى» لەرنىڭ قانداق سايلىنىدىغانلىقىنى يازىدۇ؛ ئۇنىڭغا ئۇلاپ قازاقلارنىڭ شەرققە قاراپ كۆچۈشىدىكى ئېچىنىشلىق تەقدىرىنى تەسۋىرلەيدۇ؛ ئەڭ ئاخىرىدا قىسمەن قازاقلارنىڭ تۈركىيەگە قېچىپ بارغاندىن كېيىنكى خىزمەت، تۇرمۇش ئەھۋالى ئۈستىدە توختىلىپ، چەت ئەللەردە سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن قازاقلارنىڭ ۋەتەنگە بولغان قىزغىن مۇھەببىتى ۋە سېغىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ.

(2) قالىبېك، دەلىلقانلارنىڭ مەغلۇپ بولۇپ ھىندىستانغا قېچىپ بېرىپ ئىرىسقان بىلەن ئۇچرىشىشى

1947 - يىلى ئامېرىكىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن كونسۇلى ماكنان ئوسمان بىلەن تىل بىرىكتۈرىدۇ. 1948 - يىلى ماكنان ئوسمان قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە «دىنىنى قوغداش، كومپارتىيەگە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرۇش كومىتېتى» دېگەن

بىر نېمىنى تەشكىللەيدۇ. جانىمقان شۇ يىلى 8 - ئايدا ئەۋەتكەن قالىبېك قاتارلىق 15 كىشى ئوسماننىڭ ئۆيىدە 3 كۈن مەخپىي يىغىن ئېچىپ، سانجى، باركۆل قاتارلىق يەرلەردە تۇرۇۋاتقان قازاقلارنى قانداق قىلىپ قۇترىتىپ توپىلاڭ كۆتۈرۈش توغرىسىدا كېڭىشىدۇ.

شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن ئوسمان، جانىمقان ۋە يولۋاس قاتارلىق بىر ئوچۇم ئەكسىيەتچىلەر ئامېرىكىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن كونسۇلى ماكىناننىڭ كۈشكۈرتىشى ئارقىسىدا، قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈرىدۇ. لېكىن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ زەربە بېرىشى بىلەن باندىتلار تارمار بولىدۇ. قالىبېك 1951 - يىل 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى 90 ئادەمنى باشلاپ ھىندىستانغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. شۇ ۋاقىتقا قەدەر ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ كەشمىرگە كېلىپ ئىرىسقان بىلەن ئۇچراشقانلار 450 كىشىگە يېتىدۇ.

1952 — 1954 - يىلىغىچە قازاقلار تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ تۈركىيەگە كۆچىدۇ. ئۇنىڭ ئارقىدىن قوسايىن قاتارلىق 22 ئائىلە يېتىپ بارىدۇ. شۇنىڭغا ئۇلاپ ئىرىسقان قاتارلىقلار ئۆز ئادەملىرىنى باشلاپ تۈركىيەگە يېتىپ بارىدۇ، ئەڭ ئاخىرقى 20 نەچچە ئائىلە 1960 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە تۈركىيەگە بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ قالىدۇ. ئۇلار تۈركىيەگە بېرىپ ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن بىر قىسمى تىرىكچىلىك يولىدا ئىستانبۇل، ئىزمىر، ئەنقەرە قاتارلىق چوڭ، ئوتتۇرا شەھەرلەردە ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، يەنە بىرەر مىڭغا يېقىن ئادەم غەربىي ياۋروپادىكى بەزى دۆلەتلەرگە بېرىپ ئىشلەيدۇ. ئاساسلىقى غەربىي گېرمانىيەنىڭ مىيونخېن شەھىرىگە، فرانسىيە، ئىتالىيە، شۋېتسارىيە، شۋېتسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە بېرىپ زاۋۇتلاردا ئىشلەيدۇ.

7) 50 - 80 - يىللارغىچە گەنسۇ، چىڭخەيلەردە تارقىلىپ ياشاۋاتقان قازاقلارنىڭ قۇمۇل ۋىلايىتىگە كۆچۈپ كېلىشى

ئوسمان، يولۋاسلارنىڭ توپىلىڭى بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيىمىز قازاق چارۋىچىلارغا «ئۆتمۈشتىكى ئىشلارنى سۈرۈشتۈرمەسلىك»، «دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى»، «كۆرەش قىلماسلىق، ماللىرىنى بۆلمەسلىك، سىنىپىي تەركىبىنى ئايرىماسلىق»، «قورال - ياراغلىرىنى يىغىۋالماسلىق» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش بىر قاتار ئادىل سىياسەتلەرنى يولغا قويغان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تونۇشى ۋە ئاڭ سەۋىيىسى ئۆستى، 1956 - يىل 4 - ئايغا كەلگەندە قازاق ئاقساقاللىرى ھۆكۈمەتكە شىنجاڭغا كۆچۈپ كېتىش تەلىپىنى قويىدۇ. شۇنداق قىلىپ 1956 - 1957 - يىللىرى گەنسۇ، چىڭخەيدىكى قازاقلار 4 تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىدۇ.

1 - تۈركۈمدە، مەخسۇم قاتارلىق 4 ئادەمنىڭ باشلىشى بىلەن 90 نەچچە ئائىلە 1956 - يىل 9 - ئايدا ئاقسايدىن باركۆلگە كۆچۈپ كېلىدۇ.

2 - تۈركۈمدە 600دىن ئارتۇق ئادەم، 400دىن ئوشۇق ئات، 50 نەچچە كالا، 550

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

نەچچە تۆگە، 9000دىن ئارتۇق قوينى ئېلىپ، 1956 - يىل 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئاقسايدىن يولغا چىقىپ، كېيىنكى يىلى 5 - ئايدا باركۆلگە يېتىپ كېلىدۇ.

3 - تۈركۈمدە 350 ئادەم كابىن قاتارلىقلارنىڭ باشلامچىلىقىدا 250 ئات، 400دىن ئارتۇق تۆگە، 6000دىن ئارتۇق قوينى ھەيدەپ 1957 - يىل 10 - ئاينىڭ 20 - كۈنى گەنسۇدىن يولغا چىقىپ، كېيىنكى يىلى 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا باركۆلگە يېتىپ كېلىدۇ.

4 - تۈركۈمدە چىڭخەيدىكىلەر نىغمەت قاتارلىقلارنىڭ باشلامچىلىقىدا باركۆلگە كۆچۈپ كېلىدۇ. بۇلارمۇ 3 تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ كۆچىدۇ. 1 - تۈركۈمدە 79 كىشى (ھەممىسى دېھقان ئائىلىسى) 1957 - يىل 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئاپتوموبىل بىلەن چوڭ سايدامدىن يولغا چىقىپ، 3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى باركۆلگە يېتىپ كېلىدۇ. 2 - تۈركۈمدە 91 كىشى (تولىسى قېرى - چۆرى، ئايال ۋە بالىلار) 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى شياۋياۋخەيزىدىن يولغا چىقىدۇ، ئۇلارنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئەۋەتكەن قۇمۇل ۋالىي مەھكىمىسى خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ باشلىقى غونانباي ۋە بىرقانچە دوختۇر دۈنخۇاڭغا 10 ئاپتوموبىل ئاپىرىپ كۈتۈۋالىدۇ. 5 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ئۇلار ساق - سالامەت باركۆلگە يېتىپ كېلىدۇ. 3 - تۈركۈمدە، 93 كىشى 9300 تۇياق مېلىنى ھەيدەپ، 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ماخەي، دازىدەندىن يولغا چىقىپ، 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى باركۆلگە يېتىپ كېلىدۇ. يول بويى يەرلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى ئۇلارنىڭ بىخەتەرلىكىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلىدۇ. ياتاق، تاماق جەھەتلەردە كۆپ قولايلىقلارنى يارىتىپ بېرىدۇ.

چىڭخەينىڭ ئالتۇنجوقا دېگەن يېرىدىكى قىسمەن قازاق چارۋىچىلارنىڭ باركۆلگە كۆچۈشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئاقساي دېگەن يېرىدىكى 671 قازاق چارۋىچىمۇ باركۆلگە كۆچىدۇ، ئۇلار 15 مىڭدىن كۆپرەك چوڭ - كىچىك مېلىنى ھەيدەپ كېلىدۇ. بۇ چارۋىچىلارنى ئاقساي قازاق ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى ئالتۇنبېك، مۇئاۋىن ھاكىمى مۇقادىل باشلاپ كېلىدۇ، ئۇلار 1956 - يىل 10 - ئايدا ئارقا- ئارقىدىن ئاقسايدىن ئايرىلىپ، 1957 - يىل 2 - ئايدا قۇمۇل ۋىلايىتىگە كېلىپ بولىدۇ. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتى مەخسۇس خىزمەت گۇرۇپپىسى ئەۋەتىپ، ئۇلاردىن 221 خالتا ئۇن، 326 تاختا قاراچاي، 250 جۈپ تاقا بىلەن ھال سورايدۇ ۋە ئۇلارنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرىدۇ.

بىر يېشىدا ئاتا - ئانىسى بىلەن شىنجاڭدىن ئايرىلغان، قايتىپ كەلگىنىدە 49 ياشقا كىرگەن نۇرىمان ھاياجانلانغان ھالدا: «ئىلگىرى شېڭ شىسەي، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىزنى يۇرتىمىزدىن قوغلاپ چىقارغان، بۈگۈن كومپارتىيە بىزنى يۇرتىمىزغا قايتۇرۇپ كەلدى» دېدى.

مەھكىمە شەرئىدىكى ئىشلار

مەتىمىن نۇرى

(قاراقاش ناھىيە تۆزلۈقئوتاق ئوتتۇرا مەكتىپىدىن)

1940 - يىللار گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى زامانىدى. گومىنداڭنىڭ قانۇن تارماقلىرىدىن تەپتىش ئورگىنى يوق بولۇپ، ئەدلىيە بىلەن سوت بىر گەۋدە ئىدى. ساقچى ئورگىنىنى جىڭساجۇ دەپلا ئاتايتتى.

بۇ ئورگانلار گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىغا قارشى دەپ قارالغان دېلولار ۋە قاتىللىق دېلولىرىدىن باشقا ئۆزلىرى ھەل قىلالمىغان ئادەتتىكى دەۋا ئىشلىرىنى مەھكىمە شەرئىنىڭ تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشىغا يوللاپ بېرەتتى.

ئۇ چاغلار مېنىڭ 13 - 14 ياشلىق تازا تەنتەك، داپ داراڭلىغان، ئېشەك ھاڭرىغان، ئادەملەر توپلاشقان يەرلەردە ئويۇن - تاماشا كۆرۈپ، ھاڭۋېقىپ يۈرىدىغان چاغلىرىم ئىدى. بىزنىڭ ئۆي مەھكىمە شەرئى جايلاشقان مەدرىسىدىن ئانچە يىراق ئەمەس ئىدى. شۇڭا پات - پات ئۇ يەرلەرگىمۇ بېرىپ مۇنداق ئاجايىپ مەنزىرىلەرنى كۆرەتتىم:

مەھكىمە ئالدىدا بىر قانچە پۈتۈكچى ئولتۇراتتى، ئۇلارنىڭ ئالدىدا بىر قانچە يېرىگە ياماق چۈشكەن نىمكەش خورجۇن ياكى كىچىككىنە بىرەر پارچە كونا پالاز ئۈستىدە ۋاراقچە شەكلىدە كېسىپ، تەييارلاپ قويۇلغان خوتەن قەغىزى، مىس ياكى تۈچ قاتارلىق ھەر خىل مېتال ۋە ھايۋانات مۈڭگۈزىدىن ياسالغان دۈۋەتلەر تۇراتتى. دۈۋەتلەرگە سىياھ ياكى قازان قارىسى قاچىلانغان ياكى جىن چىراغ ئىسىنى پىياز سۈيىگە ئىلەشتۈرۈپ داكا پارچىلىرىغا ئوراپ چىلاشتۇرۇپ قويۇلغانىدى. پۈتۈكچىلەر يەرلىك قومۇشتىن ئۇچلىۋالغان قەلەملىرىنى چېكىسىگە ياكى قۇلىقىغا قىستۇرۇۋېلىپ ھاجەتمەنلەرنى كۈتۈپ ئولتۇراتتى ھەمدە خەت-چەك يېزىشتا «گۈل كەلتۈرۈۋېتىدىغان» لىقىنى داڭلىشىپ بىر بىرىدىن خېرىدار تالىشاتتى. ئەرز- شىكايەت، ھۆججەت، يىراقتىكى تۇغقانلىرىغا «سالامنامە» يازدۇرىدىغان ھاجەتمەنلەر ئۆزلىرى خالىغان بىر پۈتۈكچىنىڭ ئالدىغا كېلىپ مەقسەت - مۇددىئالىرىنى ۋە خەتنىڭ مەزمۇنىنى دەپ بېرەتتى.

پۈتۈكچىلەر يېزىپ بولغاندىن كېيىن، خەتنى خېرىدارغا ئۇرغۇلۇق قىلىپ ئوقۇپ بېرەتتى. بەزىلەر شۇنداق قاملاشتۇرۇپ يازاتتىكى، ئاڭلىغان ھەرقانداق كىشى قايىل

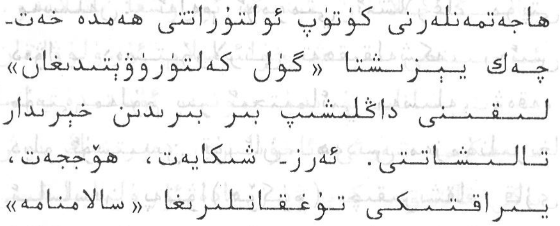

www.uyghurkitap.com

بولماي قالمايتتى. ھاجەتمەنلەر رازىمەنلىكىنى بىلدۈرۈپ پۈتۈكچىلەرگە ئازراق پۇل ياكى بىرەر زاغرا، بىر - ئىككى سىقىم ئۈزۈم، گۆلە - قاق دېگەندەك نەرسىلەرنى قەلەم ھەققى قاتارىدا بېرەتتى.

مەھكىمە شەرئىينىڭ ئىچكى سەيناسىدا يەنى مەسچىتىنىڭ ئالدىدا كەڭ بىر سەھنە(ئېسىل كىگىز، گىلەملەر سېلىنغان سۇپا) بولاتتى، بۇ شەرىئەت ھۆكۈملىرىنى ئىجرا قىلىش مۇنبىرى ھېسابلىناتتى. مەزكۇر مۇنبەردە مەھكىمە شەرئىينىڭ ئۆلىمالىرى رەت تەرتىپى بويىچە كىشى ئەيمەنگىدەك سۇرلۇك قىياپەتتە ئولتۇرۇشاتتى.

بۇلار ئەلەم، مۇپتى، رەئىس مۇپتى، قازى كالان ۋە رەئىس قازى ئاخۇنۇملاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا خىزمەت مەسئۇلىيىتى بار ئىدى. مەسىلەن: ئەلەم ئومۇمىي ئىشلارغا، مۇپتى دەۋا - دەستۇرلارنى تەھقىقلەشكە، رەئىس مۇپتى مەلۇم بىر ئىجتىمائىي مەسىلە، ۋەقە، دېلو ئۈستىدىن قۇرئان، ھەدىس مەزمۇنلىرىغا ئاساسەن پەتىۋا(ھۆكۈم) چىقىرىشقا، قازى كالان دەۋا - دەستۇرلارنى سوراش، كېلىشىم، توختامنامىلەرنى مۇقىملاپ بىر تەرەپ قىلىشقا، رەئىس قازى بولسا شەرىئەت ئەھكاملىرىنى تەشۋىق قىلىش ھەمدە بازار تەرتىپىنى ساقلاپ، مال باھاسى ئۆرلەپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، گەز، مېتىر، تارازا، سەر قاتارلىق ئۆلچەم - كەمچەنلەرنىڭ كەم ياكى ئارتۇقلۇقىنى تەكشۈرۈش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى.

مەھكىمە شەرئىينىڭ مۇنبىرىدە ئىش بېجىرگۈچى ئاخۇنۇملارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ پارسى خۇشخەت بىلەن ئىسىم - فامىلىسى ئويۇلغان مەخسۇس يۇملاق كۈمۈش مۆھۈرلىرى بولاتتى. ئاخۇنۇملار بۇ مۆھۈرلىرىنى بارماق چوڭلۇقىدىكى قارا سىياھ بىلەن بىرگە كىچىككىنە كۆن خالتىغا ئوراپ، ئىچ كىيىمىنىڭ قويۇن يانچۇقىغا تىقىپ ئەڭگۈشتەردەك چىڭ ساقلايتتى. بىرەر خەت - چەككە مۆھۈر بېسىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغاندا تۇكۇرۇكى بىلەن سىيانى ھۆلدەپ، كۆرسەتكۈچ بارمىقىغا يۇقتۇرۇپ، مۆھۈرگە تەكشى سۈۋاپ، ئاندىن خەتنىڭ ئەڭ نۇقتىلىق جۈملىسى يېزىلغان يېرىنى تىلى بىلەن نەمدەپ، سول قولىنىڭ ئالقىنىغا قويۇپ مۆھۈرنى پوككىدە نىقتاپ باساتتى. مۆھۈر بېسىلغاندىن كېيىن خەت شەرتسىز كۈچكە ئىگە بولاتتى.

مەھكىمە شەرئى ئارقا كوچىغا جايلاشقان بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى«ئاۋات» جاي ئىدى. بۇ يەردىن ھەر كۈنى دېگۈدەك دەۋا- دەستۇرچىلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى. جېدەل- ماجىرا، تالاش- تارتىش، ۋارقىراش- جارقىراشلار بېسىقمايتتى.

خەت - چەكلەر«تارىخقا بىر مىڭ ئۈچ يۈز xxيىلى ماھىxxنىڭ xx كۈنىxx كەنتىدىن xx دۇرمەن. . . » دەپ باشلىناتتى. ئۇ چاغلاردىكى خەت - چەكلەر ھىجرىيە كالېندارى بويىچە قېلىپلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئوخشاش بىر خىللا ئۇسلۇبتا يېزىلاتتى.

شەرىئەتكە خىلاپ، ئىجتىمائىي ئەخلاققا زىت يامان قىلمىشلارنى بولۇپمۇ زىنا قىلغۇچى ئەر - ئاياللار رەئىس مۇپتىنىڭ پەتىۋاسىغا ئاساسەن جازاغا بۇيرۇلاتتى. ئەرلەرگە دەررە ئۇرۇلاتتى، ئاياللارغا باشقىچە يەڭگىلرەك جازا بېرىلەتتى، دەررە ئۇرۇلمايتتى. بەزى تارىخى

ماتېرىياللاردا زىناخور ئاياللارنىڭ كۆشۈككە سېلىنىپ، تۆت كوچا دوقمۇشىغا ئېسىلىپ، خەلقى ئالەمگە سازايى قىلىنىدىغانلىقى يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن مەن مۇنداق ئەھۋالنى ئۇچراتمىدىم ھەم ئاتا - بوۋامدىنمۇ مۇنداق ئىشنىڭ بارلىقىنى ئاڭلىمىغانىدىم.

دەررە مەھكىمە شەرئىينىڭ ئاساسلىق جازا قورالى بولۇپ جەلدە دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

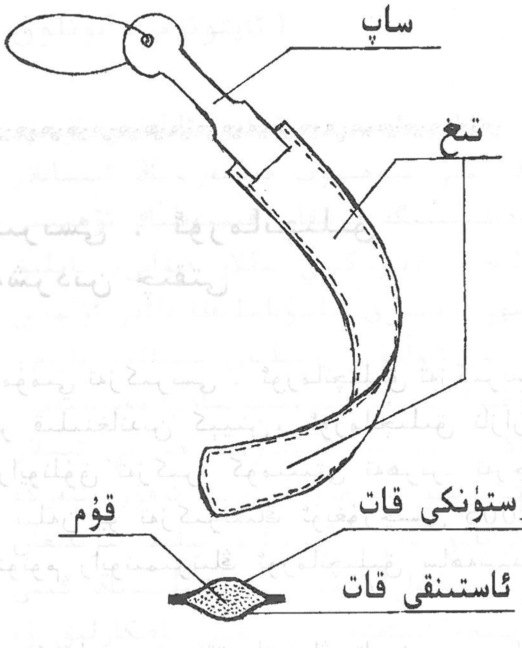

دەررە

ئۇ تىغ ۋە دەستىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 65 — 67 سانتىمېتىر، دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 15 — 17 سانتىمېتىر، تىغىنىڭ كەڭلىكى ئالتە سانتىمېتىر كېلىدۇ. دەررىنىڭ تىغى ئاشلانغان ئىككى قات كالا تېرىسى ئارىسىغا قۇم - شېغىل ئېلىنىپ ياسىلىدۇ، چۆرىسى پىششىق شىرىۋېتىلىدۇ. دەررىگە بۇيرۇلغانلارغا ئۇرۇلىدىغان دەررىنىڭ قېتىم سانى، بوش ياكى قاتتىق ئۇرۇلۇشى مۇناسىۋەتلىك پەتىۋا كىتابلىرىغا ئاساسەن قازى تەرىپىدىن بېكىتىلىدۇ.

دەررە ئۇرۇش قائىدىسى مۇنداق بولىدۇ: دەررىگە ھۆكۈم قىلىنغان ئەر مۇنبەر ئالدىغا ھازىر لىنىپ، ئىشتىنىدىن باشقا كىيىملىرى سالدۇرۇلۇپ يالىڭاچلىنىدۇ، ئاندىن شەيخۇلئىسلام (شەرئىيەت ساقچىلىرى) لاردىن بىرەيلەن كېلىپ مۇرىسىدىن ئۇنىڭ ئىككى قولىنى ئارتىلدۇرۇپ ھاپاشلاپ، سەل ئېڭىشكەن ھالدا دەررىگە توغرىلاپ تۇرىدۇ. ئاندىن جازا ئىجرا قىلغۇچى شەيخۇلئىسلام ئوڭ پۇتىنى ئالدىغا چىقىرىپ، ئوڭ قولىدا دەررىنىڭ سېپىنى چىڭ تۇتۇپ، تىغىنى ئوڭ مۇرىسىگە قويغان ھالدا «تەۋبەتەن نەسۇھا» نى بىر ئېغىز - بىر ئېغىزدىن لوقما سېلىش ئارقىلىق ئوقۇتىدۇ، ئۆزىمۇ مۇناسىۋەتلىك كەلىمىلەرنى ئوقۇيدۇ - دە گۇناھكارنىڭ يالىڭاچلانغان تېنىگە ئۇرۇشقا باشلايدۇ. ئۈچىنچى بىر شەيخۇلئىسلام ئۇرۇلۇۋاتقان دەررىنى ساناپ تۇرىدۇ. مۇنبەر ئۈستىدە بولسا مەھكىمە شەرئى ئاخۇنلىرى دەررىنىڭ بوش ياكى قاتتىق، كەم ۋە زىيادە ئۇرۇلماسلىقىنى نازارەت قىلىپ ئولتۇرىشىدۇ.

ئەينى چاغدىكى شەرئىيەت ھۆكمى بويىچە، دەررە ئۇرغاندا قولنى باشتىن ئاشۇرۇپ غۇلاچلاپ چۆرۈپ ئۇرماسلىق، جەينەكنىڭ يۇقىرى قىسمىنى ھەرىكەتلەندۇرمەي، بىقىنىغا چاپلاپ، تۆۋەن قىسمىنى ھەرىكەتلەندۇرۇپ نورمال ئۇرۇش بۇيرۇلاتتى.

شەرئىيەت ئەھلى ۋە ئاۋامنىڭ نەزىرىدە دەررە ئۇرۇلغانلار «ئاندىن تۇغما پاك بولدى» دەپ قارىلاتتى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە مەھكىمىدە ھەق - تەلەپ دەۋا ئىشلىرىدا ھەقتىن

تانغۇچىلارمۇ چىقىپ تۇراتتى. مۇنداق ئەھۋالدا تانغۇچىغا قازى تەرىپىدىن قەسەم بۇيرۇلاتتى. قەسەمنىڭ دىنىي قائىدە - پرىنسىپ بويىچە ئالدىن ئۆتەيدىغان رەسمىيەتلىرى بار ئىدى. قەسەمگە بۇيرۇلغۇچى جاۋابكار ئالدى بىلەن غۇسلى تاھارەت قىلدۇرۇلۇپ، پاكلانغاندىن كېيىن جايناماز ئۈستىدە قازىنىڭ پېشىنى تۇتۇپ، قىبلىگە قاراپ ئولتۇرىدۇ. قازى ئۇنىڭغا قەسەمگە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنى ئۆگەتكەندىن كېيىن، «قۇرئان» نى تۇتقۇزۇپ قەسەم بەرگۈزىدۇ. بۇمۇ خەلق ئىچىدىكى بەزى ھەق دەۋالىرىنى بىر تەرەپ قىلىشنىڭ بىر تەدبىرى ئىدى.

1949 - يىلى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇپ مۇنداق جازا ئۇسۇللىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن دىنىي ئىمتىيازلار تاكى 1958 - يىلىغىچە داۋاملاشتى.

تەھرىرلىگۈچى: ئابلىز ئورخۇن

«شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى . ئورمانچىلىق تەزكىرىسى» نەشردىن چىقتى

سوتسىيالىستىك تەزكىرىلەردىن «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى . ئورمانچىلىق تەزكىرىسى» نىڭ خەنزۇچىسى 2002 - يىل 10 - ئايدا نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، ئورمانچىلىق نازارىتى رەھبەرلىكىنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى تەھرىر- تەرجىمە باشقارمىسىدىكى خادىملارنىڭ ئەجىر سىڭدۇرۇشى بىلەن بۇ تەزكىرىنىڭ ئۇيغۇرچىسى 2005 - يىل 6 - ئايدا نەشردىن چىقتى. بۇ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئورمانچىلىق ساھەسىدىكى خۇشاللىنارلىق كاتتا ئىش.

كىتابتا شىنجاڭنىڭ ئورمانچىلىق قۇرۇلۇش ئىشلىرى تەرەققىياتىنىڭ تارىخىي جەريانى، ئورمانچىلىق ئىشلىرىدا قولغا كەلتۈرۈلگەن زور نەتىجىلەر ئىلمىي، ئوبيېكتىپ، سىستېمىلىق، ئەتراپلىق، توغرا بايان قىلىنغان. بۇ تەزكىرىنىڭ ئۇقتىسىنەزەرى ئېنىق، تۈزۈلۈشى مۇكەممەل، ماتېرىياللىرى تەپسىلىي ۋە ھەقىقىي، مەزمۇنى چىن، تىلى راۋان، ئۇنىڭدا دەۋر ئالاھىدىلىكى، رايون ئالاھىدىلىكى ۋە كەسپ ئالاھىدىلىكى گەۋدىلەندۈرۈلگەن، بۇ تەزكىرە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئورمانچىلىق خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلىش ۋە كەلگۈسى تەرەققىياتنى پىلانلاشتا مۇھىم پايدىلىنىش ۋە ئۆرنەك بولۇش قىممىتىگە ئىگە.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى بايانلاردىن ئۇيغۇرلارنىڭ 11 - ئەسىردىكى يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىگە نەزەر

خوجائەخمەت يۇنۇس

(ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىدىن)

11 - ئەسىردە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئىنسانلار مەدەنىيىتىگە قوشقان قىممەتلىك تۆھپىسى بولغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرى تىلشۇناسلىققا دائىر ئۆلمەس ئەسەر بولۇش بىلەن بىللە، تارىخ، جۇغراپىيە، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، ھاكىمىيەت ئىشلىرى، ھەربىي ئىشلار قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ ئوقۇرمەنلەرگە ئەتراپلىق ۋە سىستېمىلىق بىلىم بېرىدىغان مۇكەممەل قامۇس، مۇئەللىپىنىڭ گېپى بويىچە ئېيتقاندا، «ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس - تۈگىمەس بىر بايلىق» (بىرىنچى توم 3 - بەت) ھېسابلىنىدۇ. جۈملىدىن 10- ئەسىردىن 12 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆتكەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ گۈللەنگەن ئىقتىسادى ۋە يۈكسەك مەدەنىي ھاياتىنىڭ مەھسۇلى بولغان بۇ ئەسەر ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ مەزگىلدىكى ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى يېمەك- ئىچمەك مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا ئاساسلىنىدىغان مۇھىم مەنبە سانىلىدۇ.

بۇ ماقالىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامان ۋە 11 - ئەسىردىكى يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى ئۇستىدە تۆۋەندىكى بەش جەھەتتە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلىدۇ:

1. يېمەك - ئىچمەك مەنبەسى

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بايان قىلىنغان يېمەك - ئىچمەك مەنبەسى تۆۋەندىكى يەتتە مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: 1) تارىغ (بۇغداي)، ئارپا، تۇتۇرقان (گۈرۈچ)، تۆگى (تېرىق)، قوناق (چۆزگۈن قوناق)، سۇ ياغ، قاغۇن (قوغۇن)، شېكەر قاتارلىق دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە ئۇلاردىن ئىشلىنىدىغان يېمەك - ئىچمەك تۈرلىرى؛ 2) ياغ، ئەت (گۆش)، سۈت، باغىر (جىگەر)، قارىن (قېرىن)، ئۈچەي، باش قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە ئۇلاردىن ئىشلىنىدىغان يېمەك - ئىچمەك تۈرلىرى؛ 3) ئالما، تۇلۇگ ئەرۈك (شاپتۇل)، سارىغ ئەرۈك (ئۆرۈك)، قارا ئەرۈك (قارا ئۆرۈك) ئۈزۈم، ياغاق (ياڭاق)، ئارمۇت (ئامۇت)،

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئامشۇي (ئالگىرات)، ئۈژمە، ئەرۈك قاقى (ئۆرۈك قېقى)، ئارمۇت قاقى (ئامۇت قېقى)، قاق (شاپتۇل قېقى)، چىپىقان (چىلان)، يىگدە (جىگدە)، پىترىك (پىستە)، چەنىشتۇرۇك (جىنەستە)، بادام، شوغلۇ (ئىت ئۈزۈم) قاتارلىق ھۆل - قۇرۇق مېۋىلەر؛ 4) يۇند (ئات)، ئۇد (كالا)، قوي، ئەچكۇ (ئۆچكە)، تاقاغۇ (توخۇ)، ئۆردەك (ئۆدەك)، قاز (غاز)، بالىق (بېلىق) يۇمۇرتغا (تۇخۇم)، بال (ھەسەل) قاتارلىق ئۆي ھايۋانلىرى، ئۆي قۇشلىرى، سۇ مەھسۇلاتلىرى ۋە شىرنە مەھسۇلاتلىرى؛ 5) سارمۇساق (سامساق)، ئوغلى (ئاق سەۋزە)، مۇرچ (قارامۇچ)، سىپۇت (يۇمغاقسۇت)، سوغۇن (پىياز، ياۋا پىياز)، تۇرما (تۇرۇپ)، چاغمۇر (چامغۇر)، تارماز (تەرخەمەك)، بۇرچاق (پۇرچاق)، يارپۇز (يالپۇز)، سۇنۇ (سىيادان)، بۇتۇگە (پىدىگەن)، ئىگلاچ (كاۋاپ بىلەن يېيىلىدىغان تاغ ئوتى) قاتارلىق تىرىپ (تىكىپ) ئۆستۇرۇلىدىغان كۆكتاتلار ۋە ياۋا كۆكتاتلار؛ 6) ئوقيا، نەيزە ئېتىش ياكى تايغان، لاچىن، بۇركۇتلەر ئارقىلىق ئوۋلىنىدىغان ئارقار (ياۋا قوينىڭ چىشىسى)، كېيىك، توشقان قاتارلىق ياۋا ھايۋانلار گۆشى؛ 7) تۇز، يەم (تېتىتقۇ) قاتارلىق قوشۇمچە يېمەكلىكلەر.

2. يېمەك - ئىچمەك تۈرلىرى

كىتابقا ئۈزلۈگ مۇن (ياغلىق شورپا)، ئۇغۇت (بۇغداي شارابى ئېچىتقۇسى)، ئۇۋا (قاينىتىلغان گۇرۇچكە شېكەر ۋە مۇز سېلىپ تەييارلىنىدىغان سوغۇقلۇق ئىچىملىك) (بىرىنچى توم 121 - بەت)، ئىپرۈك (قېتىق بىلەن سۈت ئارىلاشمىسى)، ئىگدۈك (سۈزمىگە ئوخشاش يېمەكلىك) (بىرىنچى توم 142 - بەت)، ئايران (قېتىق)، ئۇخاق (ئۆرۈك قېقىنىڭ شىرنىسى) (بىرىنچى توم 165 - بەت)، ئۇگرە، ئۇسپۆرى (قوقاستا پىشۇرۇلىدىغان يېمەكلىك)، ئۈزتىما (ئۆيۈتما، يەنى قېتىق)، ئاۋزۇرى (بۇغداي ۋە ئارپا ئۇنىدىن پىشۇرۇلىدىغان قوشۇقلۇق نان) (بىرىنچى توم 197 - بەت)، توپ (بۇغداي ۋە ئارپىدىن تەييارلىنىدىغان بولدۇرۇلغان يېمەكلىك) (بىرىنچى توم 417 - بەت)، چۆپ (كەسمە)، سوغۇت (پىشلاق)، سوغۇت (ھېسىپ)، قۇرۇت، توقاچ، كۆمەچ، قىمىز، سۇرۇش (چۇرۇش)، قاغۇت (تىرىقتىن ئېتىلگەن تاماق)، سوقتۇ (ھېسىپنىڭ بىر خىلى) (بىرىنچى توم 543 - بەت)، سىنچۇ (بىر خىل نان)، ماندۇ (بىر خىل تۈرك سىركىسى) (بىرىنچى توم 548 - بەت)، بۇخسى (ئېچىتىلغان يېمەكلىك)، تۇزغۇ (يوللۇق يېمەكلىك) (بىرىنچى توم 553 - بەت)، سىركە (ئۈزۈم سىركىسى)، سۈزمە، قاتما (قاتلىما)، بەگنى (بۇغداي، تېرىق، ئارپىدىن ئىشلەنگەن ئىچىملىك) (بىرىنچى توم 565 - بەت)، تالقان، چۇقمىن (ھورنان)، كۆزمەن (كۆمەچ)، پۇسكەچ (كاكچا)، تۇتماچ (چۆپ)، تۇتغۇچ (ئىشتەي غىزاسى)، بەكمەس (شىرنە)، تۇرمەك (تۇرمەل)، كۇرشەك (سۆك ۋە ياغدىن پىشۇرۇلىدىغان تاماق) (بىرىنچى توم 625 - بەت)، پۆشكەل (پوشكال)، توغرىل (قېزا)، بۇخسۇم (بوزا)، بۇلغاما (ياغسىز بۇلماق)، بۇلدۇنى (ئىچىگە ئۈزۈم سېلىنىپ تەييارلىنىدىغان يېمەكلىك) (بىرىنچى توم 640 - بەت)،

قوغۇرماچ (قوماچ)، قاقۇرغان (قاتلىما)، سارماچۇق (قۇشقاچ تىلى ئاش)، يۇغا (قاتلىما نان)، يۇرگەمەچ (بىر خىل ھېسىپ)، قور (كۆنەلگە)، سىم سىمراق (باشتىن تەييارلىنىدىغان يېمەكلىك)، ساغ ياغ (سېرىق ماي)، قۇۋۇت (قورۇلغان تېرىق ئۇنىدىن تەييارلىنىدىغان تاماق)، قاياق (قايماق)، قىيما ئۇگرە (سۇيۇقئاشنىڭ بىر خىلى)، قۇيما (قۇيماق)، تو (بۇلماققا ئوخشاش پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل ئۇن تاماق) (ئۇچىنچى توم 287 - بەت)، قارا ئەتمەك (ناننىڭ بىر خىلى)، قازى (قېزا)، لەتۇ (بىر خىل سۇيۇق تاماق) (ئۇچىنچى توم 326-، 327-بەتلەر)، سۆگلۈنچۇ (كاۋاپ)، ئاغارتقۇ (بۇغداي يارمىسىدىن ياسالغان بوزىغا ئوخشاش ئىچىملىك) (ئۇچىنچى توم 600 - بەت) قاتارلىق قەدىمكى زاماندىكى ۋە 11 - ئەسىردىكى يېمەك - ئىچمەك تۈرلىرى كىرگۈزۈلگەن.

3. يېمەك - ئىچمەك خام ئەشياسىنى ھازىرلاش جەريانى ۋە ساقلاش، قاچىلاش ئورۇن سايمانلىرى

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بايان قىلىنىشىچە، ئەجدادلىرىمىز بوز يەر ئېچىپ، ئارىق (ئېرىق - ئۆستەڭ) چېپىپ، ئاتىز (ئېتىز) بىنا قىلغان، يەرنى ئاماچ (بوقۇسا)، ساپان ئارقىلىق ھەيدەپ ۋە كەتمەن بىلەن چاناپ (بىرىنچى توم 73 -، 523 -، 579 - بەتلەر)، تارىغ (ئاشلىق) تېرىغان، ئاشلىق پىشقاندىن كېيىن، باشتار (ئوغاق) بىلەن ئورۇپ، ئوپ (ئۆكۈز) ئارقىلىق خامان تەپكەن (بىرىنچى توم 48 -، 594 - بەتلەر)، ئاشلىقنى تاغار، يەمەچۈك (كىچىك قاپ) لەرگە قاچىلاپ، بۇغداينى ئورۇ (ئورا) غا، تېرىقنى ئۈگۈرلۈككە (تېرىق قويۇلىدىغان يەرگە)، باشقا ئاشلىقلارنى تارىغلىققا (ئاشلىق ئامبىرىغا) قويۇپ ساقلىغان (بىرىنچى توم 205 -، 535 -، 654 - بەتلەر، ئۈچىنچى توم 64 - بەت)، بۇغداينى ئەسكۈ (ئۆتكەمە) دە تاسقاپ تازىلاپ، ئۈگۈتچى (تۈگمەنچى) گە ئاپىرىپ ئۇن تارتقان (بىرىنچى توم 72 -، 174 - بەتلەر)، يارماش ئۇن (يۇمشاق تارتىلغان ئۇن) نى كەندۈك (ساپال كۈپ)، ساسىق (ساپال قاچا)، كەستەر (تەشتەك) لەرگە سېلىپ ساقلىغان (بىرىنچى توم 495 -، 597 -، 627 - بەتلەر، ئۈچىنچى توم 54 - بەت)؛ بالىق (بېلىق) نى ئىزدەك (ئىز دەم، يەنى چىۋىقتىن ياسالغان بېلىق تۇتىدىغان تور)، ئارغاغ (قارماق) ئارقىلىق تۇتقان (بىرىنچى توم 157-، 191- بەتلەر)؛ تۇزنى چاناق (ياغاچ تۇزلۇق)، تۇزلۇق (تۇز قاچىسى) قا قاچىلىغان (بىرىنچى توم 495 -، 611 - بەتلەر).

4. يېمەك - ئىچمەك تەييارلاش ۋە ئىستېمال قىلىشتا كېرەكلىك قازان - قومۇچ، ئەسۋاب - سايمان، قاچا - قۇچىلار

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىگە ئائىت بايانلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، 11 - ئەسىردە قاراخانىيلار سۇلالىسى تەۋەسىدىكى جايلارنىڭ مېتالچىلىق سانائىتى خېلى تەرەققىي قىلغان. بۇنى «ئەگىش» (ئەگۈش) دېگەن سۆزگە «داشقال، يەنى مەدەنلەرنى ئېرىتكەندە قېپقالغان چىقىرىندا» (بىرىنچى توم 165 - بەت) دەپ

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

بىرىلگەن ئىزاھاتتىن ۋە قۇرچ (قۇيۇچ، يەنى پولات)، تەمۇر (تۆمۈر)، ئالتۇن، باقىر (مىس) قاتارلىق مەدەنلەر ھەم بۇلاردىن ياسالغان ئۆركۆچ (ئۈچ ئاياغ، يەنى تۆمۈر ئوچاق) (بىرىنچى توم 129 - بەت)، ئاشىچ (قازان)، ئەگدۇ (قىلىچ قىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئويۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئۈچى ئەگرى پىچاق)، قىلىچ، باشاق (ئوقيانىڭ ئوقى ۋە نەيزە ئۇچىدىكى تۆمۈر)، كەتمەن، بالدۇ (پالتا)، كەركى (كەكە)، پىچەك (پىچاق) (بىرىنچى توم 73-، 168-، 465-، 490-، 499-، 545-، 560-، 579 - بەتلەر)، سىبەك (سۆۋەك، يەنى تۈگمەننىڭ كىنى، تۈگمەن تېشىنى چۆگىلىتىدىغان تۆمۈر)، تەنگۈچ (تۆمۈر ئوچاق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش يېرىم گەز ئېگىزلىكتىكى ھەرقانداق نەرسە)، باشتار (ئورغاق)، قىرڭاق (گۆش ۋە خېمىر كېسىدىغان قىڭراق) (بىرىنچى توم 505-، 594 - بەتلەر، ئۈچىنچى توم 520-، 522- بەتلەر)، ئۈچلۈچ (ئۈچلىرى بىر تۆمۈرگە بېكىتىلگەن ئۈچ تال چىۋىقتىن قۇرۇلغان تۇشقان تۇزىقى) (بىرىنچى توم 128- بەت) قاتارلىق ئۇرۇش، ئوۋچىلىق قوراللىرى، تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ تىلغا ئېلىنغانلىقىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئەجدادلىرىمىز يېمەك- ئىچمەك تەييارلاشتا سۇنى سۇسىق (سوغا، يەنى ياغاچ چىلەك)، چۆڭەك (ماتال، يەنى ياغاچ چېلەك) بىلەن توشۇپ، سۇسغاق (ئۇسقاق) بىلەن ئۇسقان (بىرىنچى توم 495-، 615 - بەتلەر، ئىككىنچى توم 424 - بەت)، سۈت ۋە قىمىزغا ئوخشاش نەرسىلەرنى قاسۇق (تورسۇق، يەنى ئات تېرىسىدىن قىلىنغان تۇلۇم) قا قاچىلىغان (بىرىنچى توم 497 - بەت)، گۆشنى ئەتلىككە (كاناراغا) ئاسقان (بىرىنچى توم 137 - بەت)، ئۇننى تالىڭ (ئەلگەك) بىلەن تاسقاپ، تەگنە (تەڭنە) گە يېسىپ خېمىر يۇغۇرغان، يۇغۇرۇلغان خېمىرنى چانچۇ (نوغۇچ)، يۇغۇرغۇچ (يايغۇچ) ئارقىلىق ياسغاچتا (يېسى تاختا، يەنى ئاشتاختىدا) يايغان (بىرىنچى توم 544-، 566-، 642- بەتلەر، ئۈچىنچى توم 50-، 485 - بەتلەر)، دورا- دەرمەكلەرنى سوقۇ (سوقا، يەنى ھاۋانچا) دا سوققان (ئۈچىنچى توم 313 - بەت)، قازاندا پىشۇرۇلغان تۇتماچ (چۆپ) نى سۇزۇشتە چوۋلى (ھۆل چىۋىقلاردىن چۆمۈچ شەكلىدە توقۇلغان چويلا) ئىشلەتكەن (ئۈچىنچى توم 599 - بەت)؛ قامىچ (ساپلىق)، چۆمچە (چۆمۈچ) ئارقىلىق ئاياق (قاچا)، لاغۇن (ئىچى چۆچەككە ئوخشاش ئويۇلغان، سۈت، قېتىق ئىچىلىدىغان ياغاچ ئاياق)، كۆركە (ياغاچ تاۋاق)، ساغراق (سۇ ئىچىلىدىغان قاچا)، چەلىڭ (فارفور، چىنە) لارغا ئۇسۇلۇپ (بىرىنچى توم 114-، 466-، 534-، 544-، 560-، 615 - بەتلەر، ئۈچىنچى توم 506 - بەت)، ئىشكۇم (خانتاختا، يەنى تاماق ۋاقتىدا خاننىڭ ئالدىغا شىرە ئورنىدا قويۇلىدىغان چوڭ ياغاچ ئاياق)، تەۋسى (داستىخان، شىرە) لەرگە (بىرىنچى توم 145-، 551 - بەتلەر) قويۇلغان تاماق، يېمەكلىكلەر ۋە ئىچىملىكلەرنى شىش (تۇتماچ يېيىلىدىغان زىقچە، يەنى چوكا)، قاشۇق (قوشۇق) بىلەن يېگەن ۋە ئىچكەن (بىرىنچى توم 497 - بەت، ئىككىنچى توم 411 - بەت).

5. ئاساسلىق يېمەك - ئىچمەك تۈرلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا 11 - ئەسىردە ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى قاراخانىيلار سۇلالىسى تەۋەسىدىكى جايلاردا ياشايدىغان ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر ئىستېمال قىلىدىغان ھەر خىل تاماق ۋە يېمەك - ئىچمەك تۈرىدىن 80 نەچچىسى تىلغا ئېلىنغان. تۆۋەندە بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ھازىرمۇ كۈندىلىك تۇرمۇشىمىزدا ئىستېمال قىلىنىۋاتقان ئەتمەك (نان)، چۇقمىن (ھورنان)، قاتما (قاتلىما)، توقاچ، كۆزمەن (كۆمەچ)، پۇسكەچ (كاكچا)، تۇرمەك (تۇرمەل)، پۆشكەل (پوشكال)، قوغۇرماچ (قوماچ)، قۇيما (قۇيماق)، ئۇگرە، تالقان، مۇن (شورپا)، قازى (قېزا)، ئايران (قېتىق)، سوغۇت (ھېسىپ)، قۇرۇت، قاياق (قايماق)، سۇزمە، بۇلغاما (بۇلماق)، بۇخسۇم (بوزا)، سۆگلۈنچۈ (كاۋاپ)، قىمىز قاتارلىق تاماق ۋە يېمەك - ئىچمەك تۈرلىرىدىن سىرت، ئۆزگىچىلىككە ئىگە، تارىخىي قىممىتى بار 10 تۈر قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈلدى:

1) تۇتماچ

چۆپ، تۈركلەرنىڭ ئاتاقلىق تاماقلىرىدىن بىرى. بۇ تاماق زۇلقەرنەيىن ۋاقتىدا پەيدا بولغانىكەن. ئۇنىڭ جەريانى مۇنداق ئىكەن: زۇلقەرنەيىن قاراڭغۇلۇقتىن چىققاندا، ئەسكەرلىرىنىڭ ئوزۇقى تۈگەي دەپ قالغان. ئۇلار ئاچلىقتىن زۇلقەرنەيىنگە زارلىنىپ، «بىزنى ئاچ قويما» دېگەن مەنىدە «بىزنى تۇتما ئاچ» دەپ خىتاب قىلغان ۋە «بىزنى قويۇۋەت، يۇرتلىرىمىزغا كېتەيلى» دېگەن. زۇلقەرنەيىن دانىشمەنلەر بىلەن كېڭىشىپ، ئاخىرى مۇشۇ تاماقنى تاپقان. بۇ تاماق بەدەنگە قۇۋۋەت بېرىپ، يۈزنى قىزارتىدۇ ۋە قورساقتا ئۇزاق تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۆزىنى يەپ، شورپىسىنىمۇ ئىچىدۇ. تۈركلەر بۇ تاماقنى كۆرۈپ، ئۇنى «تۇتماچ» دەپ ئاتىغان. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «تۇتما ئاچ» بولۇپ، ئىككى «ئېلىف» نىڭ بىر قىلىپ ئوقۇلۇشى نەتىجىسىدە «تۇتماچ» بولۇپ قالغان. بۇنىڭ مەنىسى «ئۆزۈڭنى ئاچ تۇتما، مۇشۇ تاماقنى قىلىپ يە» دېمەكتۇر. (بىرىنچى توم 590 -، 591 - بەتلەر)

2) قارا ئەتمەك

ناننىڭ بىر خىلى، بۇ مۇنداق تەييارلىنىدۇ: گۆش ئېزىلگۈچە پىشۇرۇلىدۇ، كېيىن ئۈستىگە سېرىق ياغ، شېكەر قويۇپ ئارىلاشتۇرۇلۇپ قويۇلغىچە قاينىتىلىدۇ، ئاندىن يېيىلىدۇ. (ئۈچىنچى توم 307 - بەت)

3) قاغۇت

تېرىقتىن قىلىنىدىغان بىر خىل تاماق. ئۇنى قىلىش ئۇسۇلى مۇنداق: تېرىق ئاۋۋال قاينىتىلىپ، كېيىن قۇرۇتۇلىدۇ، ئاندىن تۈگمەندە تارتىپ ئۇن قىلىنىدۇ. ئاندىن كېيىن ياغ ۋە شېكەر ئارىلاشتۇرۇلۇپ تۇغۇتلۇق ئاياللارغا بېرىلىدۇ. (بىرىنچى توم 528 - بەت)

4) بۇخسى

بىر خىل يېمەكلىكنىڭ ئىسمى. بۇ يېمەكلىك مۇنداق تەييارلىنىدۇ: قاينىتىپ ئېلىنغان بۇغداينىڭ ئۈستىگە بادام مېغىزى سېلىنىدۇ، ئاندىن ھەسەل ۋە سۈت بىلەن قىلىنغان بۇلماقنى قۇيۇپ، شۇ پېتى ئىچىتىلىدۇ. تەييار بولغاندا بۇغدىيى يېيىلىدۇ، سۈيى ئىچىلىدۇ. (بىرىنچى توم 551 - بەت)

www.uyghurkitap.com

5) سارماچۇق

قۇشقاچ تىلى ئاش، سۇيۇقئاشنىڭ بىر تۈرى. بۇنىڭ خېمىرى نوقۇت چوڭلۇقىدا كېسىلىدۇ. بۇ ئاش كېسەل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كىشىلەرگە بېرىلىدۇ. (بىرىنچى توم 683 - بەت)

6) سىم سىمراق

بىر خىل تاماق. باش پىشۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇششاق توغرىلىپ، دورا - دەرمەك ئارىلاشتۇرۇلۇپ بىر قاچىغا سېلىنىدۇ ۋە ئۈستىگە ئاچچىق قېتىق قويۇلۇپ، سىڭىشكەندىن كېيىن يېيىلىدۇ. (ئۈچىنچى توم 187 - بەت)

7) قۇۋۇت

«قاغۇت» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. تۇغۇتتا خۇنسىرىغان خوتۇنلارغا بېرىلىدىغان تاماق. قورۇلغان تېرىق ئۇنى ياغ بىلەن شېكەرگە ئارىلاشتۇرۇلۇپ يېيىلىدۇ. (ئۈچىنچى توم 223 - بەت)

8) ئۇسپۇرى

قوقاستا پىشۇرۇپ ئېلىنغاندىن كېيىن، توغراپ ياغقا سېلىنىپ، ئۈستىگە شېكەر سېپىپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك. (بىرىنچى توم 192 - بەت)

9) ئۇغۇت

بۇغداي شارابى تەييارلاشقا ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل ئېچىتقۇ. بۇ ئېچىتقۇ بىرمۇنچە دورا - دەرمەكلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ دورىلار ئارپا ئۇندۇرمىسىنىڭ ئۇنى بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ خېمىر قىلىنىدۇ، بۇ خېمىر كېسىپ كۇمىلاچ قىلىنىدۇ ۋە قۇرۇتۇلىدۇ. ئاندىن كېيىن بۇغداي بىلەن ئارپا قايىنىتىلىدۇ، ئاندىن ھېلىقى قۇرۇتۇلغان كۇمىلاچتىن بىر دانىسى ئوبدان يانچىلىپ، قايىنىتىلغان بۇغدايغا تەكشى سېپىلىدۇ، ئاندىن كېيىن، بۇ بۇغداي پاكىز بىر نەرسىگە ئورىلىپ، ئۈچ كۈنگىچە دۈملەپ قويۇلىدۇ. ئۈچ كۈن توشقاندىن كېيىن، تېخىمۇ ئوبدان دۈملىنىپ يېتىلىشى ئۈچۈن كۈپكە سېلىنىپ، ئون كۈن ساقلىنىدۇ. ئېچىپ يېتىلگەندە، ئۈستىگە سۇ قويۇلىدۇ. تىرىپى سۈزۈۋېلىنغاندىن كېيىن قالغان سۇيۇقلۇق «بۇغداي شارابى» بولىدۇ. (بىرىنچى توم 70 -، 71 - بەتلەر)

10) ئىپرۇك

قېتىق بىلەن سۈت ئارىلاشمىسى. قۇرۇت ئېزىپ ئىچكەنلىكتىن ئىچى قېتىپ قالغان ئادەمگە ئىچىنى سۇردۇرۇش ئۈچۈن ئىچكۈزۈلىدۇ. (بىرىنچى توم 137 - بەت)

دېمەك، ئەجدادلىرىمىز 11 - ئەسىردە، ھەتتا ئۇنىڭدىن كۆپ ئەسىرلەر ئىلگىرىدىن تارتىپلا ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىپ، تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئاشلىق زىرائەتلىرى ۋە ھەرخىل كۆكتاتلارنى تېرىپ، مېۋىلىك كۆچەتلەرنى تىكىپ ئۆستۈرۈپ، ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاپ ۋە ئۆي ھايۋانلىرى، ئۆي قۇشلىرىنى بېقىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتىگە مول مەنبە ھازىرلىغان. ئۇلار تۈجۈپىلەپ تەييارلىغان ھەرخىل تاماقلار ۋە يېمەك - ئىچمەكلەر مول ئوزۇقلۇق قىممىتى ۋە بەدەننى قۇۋۋەتلەندۈرۈش قىممىتىگە ئىگە بولۇپلا قالماي، سوغۇقلۇق ۋە دورىلىق رولىنىمۇ ئوينىغان. بۇ تاماقلار ۋە يېمەك - ئىچمەكلەر ھازىر تۈرى نەچچە يۈزگە يەتكەن ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە پۇختا ئاساس سېلىپ بەرگەن.

خوتەندىكى بىرقىسىم يەر ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى

مەتقاسىم ئابدۇراخمان

(«يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدىن)

خوتەن

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قەدىمكى ئۇيغۇر قاغانلىرىدىن بىرى قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلارغا «قىزىم مەلىكە خوتەنگە تۆت نەرسىدىن خالىي باغ بىنا قىلىڭلار» دەپ بۇيرۇق قىلغانىكەن. ئەمەلدارلار نۇرغۇن يۇرتلارنى ئارىلاپ كۆرۈپ، ھازىرقى خوتەن زېمىنىنى تۆت نەرسىدىن خالىي دەپ بىلىپ، بۇ جايغا مەلىكە ئۈچۈن باغ، ئىمارەتلەرنى بىنا قىلغانىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يۇرت مەلىكە خوتەنىنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ قالغانىكەن.

ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ئالتۇنقان دېگەن جايدا ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇرۇش قىلغاندا بىر ئۇيغۇر يىگىتى ئىسكەندەر قوشۇنىغا ئەسىرگە چۈشۈپ قالغانىكەن. بۇ بالىنى يۇنان پەيلاسوپى ئەپلاتون بېقىۋېلىپ، ئۆزىگە ئىچ كۆيئوغۇل قىلىۋاپتۇ. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن يىگىت ئەپلاتوندىن يۇرتىغا بېرىپ كېلىشكە ئىجازەت سوراپتۇ. ئەپلاتون كۆيئوغلىنى قىزى بىلەن بىللە يولغا سېلىپتۇ. ئەپلاتونىنىڭ قوشنىلىرى: — بۇلار نەگە بارىدۇ؟ — دەپ سورىغانىكەن، ئەپلاتون: — خوتەنگە بارىدۇ — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. گرېك تىلىدا «خوتەن» سۆزى «كۆيئوغۇلنىڭ يۇرتى» دېگەن مەنىدە بولۇپ، كېيىنچە بۇ سۆز يۇرت نامى بولۇپ قالغانىمىش.

«شاھنامە» نىڭ ئاپتورى ئىرانلىق ئوبۇلقاسىم پىردەۋسى ئۆز بايانىدا «بۇقاخان (ئاپراسىياپ) سىياۋۇش مىنى خوتەنگە پادىشاھ قىلدى» دېگەن. تۆرە خوتەن دېگەن نام پېشدادىيلار سۇلالىسى زامانىدا بار ئىكەن. ئاپراسىياپ پېشدادىيلار سۇلالىسىنىڭ 6- خانى ئىكەن.

مۇتەپەككۇر، ئالىم ئەمىر نىزامىدىن «ئىسكەندەرنامە» دېگەن ئەسىرىدە پېشدادىيلار سۇلالىسى مىلادىيىدىن 4300 يىل ئىلگىرى ئۆتكەن دەپ يازىدۇ.

خوتەنلىك تارىخچى موللا ئىسمىتۇللا بىننىنى نېمىتۇللا مۆجىزى «تارىخى مۇسىقىيۇن» دېگەن كىتابىدا يەكەن، خوتەن خەلقىنى نوھ بىننىنى ياپەسنىڭ ئوغلى

www.uyghurkitap.com

خىزىرنىڭ ئەۋلادلىرى دەپ يازغان. «ئەسرارى خوتەن» دېگەن كىتابتا خىزىر ئوغلى «خوتەن» دەپ ئاتىلىپ قالغان دېيىلىدۇ. پېشقەدەم تارىخچى، تەزكىرىچىلەرنىڭ ئېيتىشىچە خوتەن خانى خالخال ماچىن ئۆز زامانىدا خەلچىن كەنتى(خوتەن ناھىيە باغچى يېزىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) نى چىن، ماچا كەنتى(خوتەن ناھىيە تۇسالا يېزىسىنىڭ غەربىي تەرىپىدە) نى ماچىن دەپ ئاتىغانمىش.

تۇساللا

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۇرسۇن دېگەن بىر قارا نىيەت كىشى خوتەنگە بەگ بولغانىكەن. ئۇ خوتەن خەلقىگە ئېغىر باج - سېلىقلارنى سېلىپ قاقشاتقانىنىڭ ئۈستىگە، چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىغا ھەددىدىن زىيادە خۇشامەت قىلىپ ئۆز ساداقىتىنى بىلدۈرگەنىكەن. شۇڭا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تۇرسۇن بەگكە ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىگە كۆپلەپ ئىمتىياز، ھوقۇقلارنى بەرگەنىكەن. بۇ ئىمتىيازدىن بولۇپمۇ تۇساللالىقلار كۆپرەك بەھرىمەن بولغانىكەن. شۇ چاغدا تۇساللالىقلار خۇددى يۈگەنسىز توسۇن ئاتتەك سىياسەتنىڭ چەكلىمىسىگە ئانچە ئۇچرىماي، ئەركە ئۆتكەن ئىكەن. بۇ ئەھۋالغا قاراپ خوتەنلىكلەر بۇ يەردىكى كىشىلەرنى توسۇنلار دەپ ئاتاشقانىكەن. كېيىنچە بۇ نام يەر نامىغا ئايلىنىپ «تۇساللا»غا ئۆزگىرىپ قالغانمىش.

گۈلباغ

خوتەن ھۆكۈمدارى ئەلىشىر ھېكىمبەگ سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە «2- لوقمان ھېكىم» دەپ نام ئالغان موللا ئەلەمشاھ ئاخۇنۇمنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان مۆھەممەت سالىھ ئاخۇنۇم دېگەن كىشىنى تىبابەتتە ئۇستا، كامىل دەپ قاراپ لوپنىڭ جىيا كەنتىدىن ئىلچى شەھەر گوجان ئۆستەڭ بويىغا ئالىي ئۆي - جاي سالدۇرۇپ ئۇنى كۆچۈرۈپ كىرگەن. ئۆي - ئىمارەتنى ئۇنىڭغا مىراس قىلىپ بېرىپ تىبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشىغا شارائىت يارىتىپ بەرگەن. يەنە تىبابەتكە كېرەكلىك دورىلىق ئۆسۈملۈكلەرنى تېرىپ ئۆستۈرۈش ئۈچۈن يەر ئاجرىتىپ بەرگەن. بۇ يەردە قىزىلگۈل، گۈلسۆسەن قاتارلىق تۈرلۈك خاسىيەتلىك دورىلىق ئۆسۈملۈكلەر تېرىپ ئۆستۈرۈلگەن. شۇڭا بۇ يەر كېيىنچە گۈلباغ دەپ ئاتىلىپ قالغان.

يەنە يۇقىرىقى ئەلىشىر ھېكىمبەگ 1820- يىللىرى ئوردا ئىشى بىلەن تەۋەككۈلگە بېرىپ قايتىشىدا ئۈچ ئۆيلۈك كىشىنىڭ ئىلچىغا 15 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا سىرغىم سۇدىن پايدىلىنىپ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇلاردىن ئەھۋال سورىغان، ئۇلار بىز ئاقسۇنىڭ سايرام دېگەن يېرىدىن بولىمىز، خوتەننىڭ ئەھۋالىنىڭ ياخشى ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، مۇشۇ يەردە ياشايلى دەپ كەلسەك، بۇ سىزنىدى سۇلار بار ئىكەن، ئۆلكىگە چىقمايلا ئۆزىمىزگە تۇشلۇق بوز يەر ئېچىپ تېرىپ يەپ ئولتۇردۇق، دېگەن. ئەلىشىر ھېكىمبەگ بۇ ئىشتىن سۆيۈنۈپ، بۇ كۆچمەنلەرگە ئىنئام بەرگەن ۋە يېڭىدىن ئېرىق ئېلىپ بېرىشنى، 15 يىلغىچە ھېچقانداق سېلىق ئالماسلىقنى ئەمەلدارلارغا بۇيرىغان، ھازىرقى

يېڭىئېرىقلىقلار ئاشۇ ئۈچ ئائىلىلىك كىشىلەرنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر.

ئەللامە

ئەللامە خوتەن ناھىيە باغچى بازىرىغا بەش كىلومېتىرچە يىراقلىقتا جايلاشقان كەنت. ئەللامە ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر موللا ئالائىددىن خوتەنى تۇغۇلغان ۋە ياشىغان جاي.

مۇھەممەت ئەلىشىر ھېكىمبەگ ئەللامە مۇھەممەت بۇزرۇكۋارغا كۆپ ئەقىدە قىلغانلىقتىن، 1214 - يىلى كۈچلۈك خان تەرىپىدىن قەتلە قىلىنغان بۇ ئالىمنى خاتىرىلەش، ئۇنى مەڭگۈ ياد ئېتىش ئۈچۈن 1841 - يىلى كاربۇ كەنتنى ئەللامە دەپ ئاتاشنى ئالاھىدە جاكارلىغان، شۇنىڭدىن بۇيان بۇ كەنت ئەللامە دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

قارامەت

1780 - يىللاردا خوتەنگە رۇستەم دېگەن ئاچكۆز، ئىشرەتپەرەس بىر كىشى بەگ بولغان. ئۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى بىلەن بىرلىكتە خوتەن خەلقىنى ئېغىر ئالۋاڭ- ياساق، زۇلۇم - ئوقۇبەت بىلەن قاتتىق خورلىغان. مۇشۇ مەزگىلدە بەھرامبەگ دېگەن خەلقپەرۋەر، ئادالەت سۆيەر باي بىر بۆلۈك كىشىنى ئەگەشتۇرۇپ زۇلۇمغا قارشى چىققان ھەم بىرنەچچە قېتىم قوراللىق ھۇجۇم قىلىپ، زوراۋان كۈچلەرگە قاقشاتقۇچ زەربە بەرگەن. رۇستەمبەگ خېلى زور ھەربىي ھەرىكەت قوزغاپمۇ بەھرامبەگنى بوي سۇندۇرالمىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ خەلق ئۈستىدىكى ئالۋاڭ - سېلىقنى يەڭگىللىتىش، ئۆزىگە تېگىشلىك ئىمتىيازلارنى تولۇقلاپ بېرىش توغرىسىدىكى بەش شەرتىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزئارا سۈلھىگە كەلگەن ۋە رۇستەمبەگ ئاقسۇغا يۆتكەلگەن، بەھرامبەگ خوتەنگە ئامبال بولغان. ئۇ ئىسيان مەزگىلىدە ئۆزىگە خىزمەت كۆرسەتكەن قارى ئەخمەت دېگەن كىشىگە بىرنەچچە يۈز يانچى دېھقان بىلەن بىر بۆلۈك يەرنى مۇكاپات تەرىقىسىدە سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن. كېيىنكى چاغلاردا قارى ئەخمەتبەگنىڭ يېرى ئورۇنلاشقان كەنت «قارى ئەخمەت»، كېيىن بارا - بارا ئۆزگىرىپ «قارامەت»، «قايامەت» دەپ ئاتالغان (ھازىر بۇ جاي خوتەن ناھىيە توساللا يېزىسىنىڭ جەنۇبىدا، يەنى ئايرودرومنىڭ شىمالىدا).

توققۇز گۈمبەز

بەھرامبەگ ئامبال بولۇپ تۇرغان ۋاقتىدا دۆلەت ئىشلىرىغا خەزىنىدىن پۇل ئاجرىتىپ، خەلق ئۈستىدىكى ئالۋاڭ - سېلىقلارنى ئازايتقان، مائارىپنى يۇكسەلدۇرۇشكە مەبلەغ سېلىپ، جامە، مەدرىسىلەرنى كۆپلەپ بىنا قىلدۇرغان. ئالىم - ئۆلىمالارنى ھۆرمەتلەپ، ئۇلارنىڭ قەبرىسىنى قاتۇرغان. ئۇ شۇ قاتاردا ئالىملارنىڭ قەددىنى كۆتۈرگەن ئۇلۇغ بوۋىسى ياقۇپبەگ، بوۋىسى ئابدۇللابەگ، دادىسى مەنقۇربانبەگ، مۇھەممەت ئېزىزبەگ، ئانىسى فىرەچېھرە ئاغىچا ۋە يۇنۇسبەگلەرنىڭ قەبرىلىرىگە قۇببىلىك گۈمبەزلەرنى ياساتقان. يەنە شۇ دەۋردىكى ئاي خېنىم قوش كېزەكلەرگىمۇ بىر گۈمبەز ياساتقان. بەھرەمبەگ ۋاپات بولغاندىن كېيىن كېيىنكىلەر ئۇنىڭغىمۇ بىر گۈمبەز ياساتقان. شۇنىڭ بىلەن گۈمبەزنىڭ سانى توققۇزغا يەتكەن. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ مازارلىق

جايلاشقان كەنتنى كىشىلەر «توققۇز گۇمبەز» دەپ ئاتىغان. بۇ گۇمبەزلەر تاكى 1966 - يىلىغىچە ساق تۇرغاندىن كېيىن، «قىزىل قوغدىغۇچىلار» تەرىپىدىن چېقىۋېتىلگەن.

تەۋەككۇل

قاسىم ئاخۇن ئىسىملىك بىر كىشى يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ تۆۋىنىدىكى ئادەم ئايىغى يەتمىگەن بىر خىلۋەت چۆلدە مال باقىدىكەن. بىر كۈنى ئاسماندا ئۇچۇپ كېتىۋاتقان بىر غازنىڭ ئاغزىدىن بىر تال تاۋۇز ئۇرۇقى چۈشۈپ قاپتۇ. قاسىم ئاخۇن بۇ ئۇرۇقنى بىر نەم جايغا كۆمۈپ قويۇپتۇ. كۈز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە ئۇ تاۋۇز ئۇرۇقى كۆمگەن جايغا كەلگىدەك بولسا، تاۋۇز پىلىكىدە قۇچاققا پاتمىغىدەك چوڭلۇقتىكى تاۋۇزلارنى كۆرۈپتۇ. قاسىم ئاخۇن تاۋۇزدىن بەشنى بىر تاغارغا سېلىپ، ئېشىكىگە ئارتىپ ئۈچ كۈن يول يۈرۈپ، خوتەننىڭ ئامبىلى ئالدىغا بېرىپتۇ ۋە تاۋۇزنى ئامبالغا تارتۇق قىپتۇ. بۇنىڭدىن سۆيۈنگەن ئامبال قاسىم ئاخۇنغا ئىنئام بېرىپتۇ ۋە ئۇنى يول باشچى قىلىپ نۇرغۇن هاشارچى بىلەن تاۋۇز ئۈنگەن جايدىن بوز يەر ئېچىشقا بۇيرۇپتۇ. ئۇزۇنغا بارماي بىر كەڭ زېمىن ئېچىلىپتۇ. ئامبال يامۇلدىن پۈتۈن تەۋەلىكتىكى ئاهالىلەرنىڭ ئۈچ ئوغلى بولسا بىرى، بەش ئوغلى بولسا ئىككىسىنى بوز يەرگە كۆچۈشكە پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. كۆپ ساندىكى ياشلار ئۇرۇق - تۇغقان، ئۆي - ماكانلىرىغا قىيالماي ئاتا - ئانىلىرىنى تەڭلىكتە قويۇپتۇ. كىشىلەرنىڭ دىلىغۇل بولۇپ ساراسىمدا قالغانلىقىنى كۆرگەن بىر مۇنەججىم كىشى: «بالىلىرىم، بۇ بەرىكەتلىك زېمىن، ئەجىر قىلساڭلار تەڭرى رىزقىڭلارنى مۇشۇ يەردىن بەرگەي، بىر پىلەكتە ئادەمدەك 11 تاۋۇز چۈشكەن تۇرسا، ‹ئۆچكە تېپەرمۇ، سۈت ئۆرۈلەرمۇ› دېمەي تەۋەككۇل قىلمامسىلەر» دەپتۇ. كىشىلەر ئارقا- ئارقىدىن يېڭى بىنامغا كۆچۈپ كەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ جاي «تەۋەككۇل» دەپ ئاتىلىپ قاپتۇ.

تەھرىرلىگۈچى: پولات هىمىت

تۈزىتىش

ژۇرنىلىمىزنىڭ 2005 - يىللىق 3 - سان 7 - بېتىدىكى «ئاپتونوم رايوننىڭ رەئىسى» دېگەن سۆزنى «ئاپتونوم رايوننىڭ مۇئاۋىن رەئىسى» دەپ تۈزىتىپ ئوقۇشىڭىزلارنى سورايمىز.

«شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

1949 - يىلدىن بۇرۇنقى ئۇچتۇرپان مائارىپى توغرىسىدا

تۇرسۇن بارات

(ئۈرۈمچى شەھەرلىك كادىرلار مەكتىپىدىن)

ئۇچتۇرپان ئۇزۇن تارىخقا ئىگە قەدىمىي يۇرت، قەدىمكى يىپەك يولى ئۇچتۇرپاننى بېسىپ ئۆتكەن. ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان يېڭى ئايماق قەدىمىي شەھىرى خارابىسى، سارام مىڭئۆيىگە ئوخشاش يىپەك يولىغا ئائىت خارابىلەر بۇنىڭ دەلىلىدۇر. ئۇنىڭدىن باشقا قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى — قەشقەردىن چىققان كارۋانلار ئۇچتۇرپاننى بېسىپ ئۆتۈپ قىرغىزىستاندىكى چۇ دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان يازلىق پايتەخت — بالاساغۇنغا بارغان. قەشقەردىن ئۇچتۇرپانغىچە، ئۇچتۇرپاندىن بالاساغۇنغىچە بولغان ئارىلىقتا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان تارىخىي ئىزلار، ئۆتەڭلەر بۇنىڭ دەلىلىدۇر. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «ئۇچ - گۈزەل، ئاۋات شەھەردۇر» دەپ بايان قىلىنىدۇ①.

ئۇچتۇرپان شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن مائارىپ تارىخىنىڭ يىلتىزىمۇ ناھايىتى چوڭقۇر. ئۇچتۇرپاندىكى ئۇيغۇرلار تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا باشقا جايلاردىكى ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش شامان، زەردۇش، بۇددا، ئىسلام دىنى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان. بۇ دىنلار ئۆز نۆۋىتىدە ئۇچتۇرپان مائارىپىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن ۋە تۈرتكە بولغان. قىسقىسى، ئۇچتۇرپان مائارىپى ئۇزاق زامان دىنىي تۈس ئالغان ھالدا تەرەققىي قىلغان. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خاقانى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن پۈتۈن قەشقەر ۋە قەشقەرگە قوشنا ۋىلايەت، ناھىيىلەردىكى ئاھالىلار كەينى كەينىدىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلدى. شۇ يىللاردا ئۇچتۇرپان ئاھالىسىمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇچتۇرپاندا ئىسلام دىنىنى ئاساس قىلغان ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە مائارىپى زور كۆلەمدە شەكىللىنىشكە باشلىدى.

ئۇچتۇرپان خەلقى ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان پەرزەنتلىرىگە ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، بالىلىرىنى يەتتە ياشقا توشقان ھامان ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ئۆز يېزىلىرىدىكى دىنىي مەكتەپكە ئاپىرىپ ئوقۇتتى. مۇدەررىس بالىلارنىڭ يېشىغا قارىماي بىر ئۆيدە 50تىن 100گىچە، ھەتتا چوڭراق ئۆي بولسا 150 كىچە بالىنى

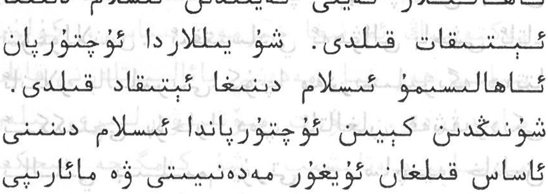

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئولتۇرغۇزۇپ دەرس ئۆتەتتى. يېزىلاردىكى دىنىي مەكتەپلەرنىڭ ئاساسلىق دەرسى ئىسلام ئەقىدىلىرىدىن باشلانغۇچ ساۋات، ئەدەپ - ئەخلاق، ئەرەبچە «قۇرئان» سۆزلىرى ۋە كىتابلارنىڭ خېتىنى تونۇپ يادلاپ ئوقۇشتىن ئىبارەت بولدى. «قۇرئان» دىن ساۋادى چىقىپ بولغان بالىلارنى ناھىيە بازىرىدىكى ئوردا مەسچىت، يېڭى مەھەللە مەسچىت، رەستە كوچىسىدىكى مەسچىت، قولتۇق مەسچىت قاتارلىق جامەلەردە ئېچىلغان دىنىي مەكتەپلەرگە بەردى. بۇ بالىلار شەھەردىكى دىنىي مەكتەپلەرگە كەلگەندىن كېيىن بەزىلىرى 30 پارە «قۇرئان» نى ئوقۇپ قارى بولغان بولسا، يەنە بىر قىسمىلىرى ھەدىس، تارىخ، ئەدەبىيات، تەقۋىم (كالىندارچىلىق)، ئىلمى نەھۋى (گراماتىكا) قاتارلىقلارنى ئۆگەندى. ئىقتىسادىي ئەھۋالى ناچارراق بالىلار شۇنىڭ بىلەن ئوقۇشنى توختىتىپ مەھەللىسىگە قايتىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. ئىقتىسادىي ئەھۋالى ياخشى ئاتا-ئانىلار بالىلىرىنى كۇچا مەدرىسلىرىگە ھەتتا ئىككىنچى بۇخارا دەپ ئاتالغان قەشقەردىكى ئالىي بىلىم يۇرتى — ساچىيە خانلىق مەدرىسىگە، ياركەنت خانلىق مەدرىسىگە ئەۋەتىپ ئوقۇتتى. ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئۆزىدىن ئاشىدىغان ئاتا - ئانىلار ھەج- تاۋاپ قىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن پاكىستان، ھىندىستان، ئىراق، مىسىر قاتارلىق ئەللەرگە بېرىپ، بالىلىرىنى شۇ جايدىكى ئالىي دىنىي بىلىم يۇرتلىرىدا قالدۇرۇپ ئوقۇتتى. بۇ بالىلارنىڭ قەشقەردە ئوقۇغانلىرى داموللام، ئىمام، خاتىپ، قازى، مۇپتى، خەلپىتىم قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى. چەت ئەلدە ئوقۇغانلار مەۋلىۋى دەپ ئاتىلىپ خەلق ئىچىدە ناھايىتى يۇقىرى ھۆرمەتكە ئىگە بولدى.

1759 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدىكى چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى بېسىقتۇرغاندىن تارتىپ تاكى 1949 - يىلغىچە بولغان 190 يىلدا ئۆتكەن ھەر خىل ھاكىمىيەتلەر ئۈچتۇرپان خەلقىنى بىخۇت قالدۇرۇش ئۈچۈن ئازدۇر - كۆپتۇر مائارىپ ھوقۇقى بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن قىلچىلىكمۇ يېڭى مائارىپ ھوقۇقى بەرمىدى. ھۆكۈمەت ئىقتىسادى ياخشى بەزى ئائىلىلەرنىڭ پەرزەنتلىرىنى ھەج - تاۋاپ قىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن چەت ئەلگە ئېلىپ چىقىپ ئوقۇتقانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، ھەجگە بالىلارنى بىللە ئېلىپ چىقىشنى توستى. قىسقىسى، خەلقنىڭ چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇپ كۆزىنىڭ ئېچىلىشىدىن ئىنتايىن قورقتى. ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن، شېڭ شىسەي ۋە گومىنداڭ دەۋرىدە ئۆلتۈرۈلگەن زىيالىيلار، ۋەتەنپەرۋەر زاتلار بۇنىڭ دەلىلىدۇر. ئۈچتۇرپاندەك كىچىككىنە ناھىيىدىلا شېڭ شىسەي دەۋرىدە 15، 1945-يىل 9 - ئاينىڭ 19 - كۈنى 18 ئوقۇتقۇچى ۋە تەرەققىيپەرۋەر كىشى پاجىئەلىك ھالدا ئۆلتۈرۈلدى.

20 - ئەسىر دۇنيادا ئىلىم - پەن پارتلىغان دەۋر بولۇپ، ئۇ ئاتوم دەۋرى دەپ ئاتالسىمۇ، لېكىن شىنجاڭ جۈملىدىن ئۈچتۇرپان تېخى سۈت ئۇيقۇسىدا بولۇپ، ھېچ نەرسىدىن خەۋەرسىز ئىدى. جۇڭگودا پادىشاھلىق تۈزۈمگە قارشى قوزغالغان 1911-يىلدىكى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن ئۈچتۇرپاندا يېڭى مائارىپ دولقۇنى قوزغالدى. شۇ يىللاردا ھەر خىل يەرلىك مەنسەپدار، تەرجىمان يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن ئۈچتۇرپان بازىرى، ئاقيار، ئاچتاغ، ئىمامىلىرىم، ياركۆۋرۈك، ئوتبېشى، يامانسۇ قاتارلىق 8 ئورۇندا ھۆكۈمەت راسخوتى بىلەن

ئوقۇيدىغان 8 سىنىپلىق شۆتاڭ قۇرۇلدى. شۆتاڭدا ھەر بىر سىنىپتا 30 دىن جەمئىي 240 بالا ئوقۇدى. دەرس خەنزۇ تىلىدا ئۆتۈلگەن بولۇپ، ئوقۇش مۇددىتى 3 ـ 5 يىلغىچە بولدى. بۇ خىل شۆتاڭدا ئوقۇش 1930 - يىلغىچە داۋاملاشتى.

1917 - يىلدىكى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ توپ ئاۋازى سوۋېت قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتىگە قوشنا بولغان ئۈچتۇرپان خەلقىنىمۇ ئويغاتتى. ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇملىدىن قىرغىزىستاندىكى ئاقارتىش ھەرىكىتىنىڭ تەسىرى تېخىمۇ زور بولدى. بۇنىڭ تەسىرى بىلەن 1920 - يىلى تۇنجى قېتىم مۇسا موللام ئاچقان دىنىي مەكتەپتە سودىگەر، ھۈنەرۋەنلەرنى ئاساس قىلغان يېڭىچە ساۋات چىقىرىش سىنىپى ئېچىلدى. بۇ سىنىپقا 103 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار ھەر كۈنى بامدات نامىزىدىن يېنىپ ئىككى سائەت ئوقۇغان. كېيىنچە ئابدۇقادىر ئاقساقال قاتارلىق تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەرنىڭ مەبلەغ توپلىشى ئارقىلىق ئابدۇقادىر ئاقساقالنىڭ شەھەردىكى ھويلىسىدا 4 سىنىپلىق پەننىي ئىپتىدائىي مەكتەپ قۇرۇلدى. ئۇ مەكتەپكە دەسلەپتە 150 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى، شۇ دەۋردە ئۈچتۇرپاندا بىلىملىك ھېسابلانغان كىشىلەردىن زۇنۇن ھاجىم، ئابابەكرى خەلپىتىم، سوۋېتتىن كەلگەن قارىۋاي موللا دېگەن كىشىلەر ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىندى. بۇ مەكتەپ قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي يەتتە قىزلىرىم مازىرىنىڭ يېنىدا، قىرغىز زىيالىي ئابلا موللىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئابلا موللا مەكتىپى، ئاقيار يېزىسىنىڭ قازغان كەنتىدە ياقۇپ داموللا مەكتىپى دەپ ئاتالغان خۇسۇسىيلار باشقۇرغان پەننىي مەكتەپ قۇرۇلدى. بۇ مەكتەپتە دىن دەرسى، تۆت ئەمەل، ئانا تىل، چوت، شېئىر، تەنتەربىيە دەرسلىرى ئۆتۈلدى. خۇسۇسىيلار باشقۇرغان بۇ مەكتەپلەر تاكى 1930 - يىلغىچە داۋاملاشتى.

1933 - يىل 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى شېڭ شىسەي توپىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلاپ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئالتە بۈيۈك سىياسەتنى ئوتتۇرىغا قويدى. شېڭ شىسەينىڭ بۇ ئالتە بۈيۈك سىياسىتى ئەينى يىللاردا شېڭ شىسەينى نىقاپلاش رولىنى ئوينىغاندىن باشقا ئەسىرلەر بويى ئۇيقىدا ياتقان ئۈچتۇرپان خەلقىنى ئويغىتىش، مائارىپقا، يېڭى ئىلىم - پەنگە يۈرۈش قىلىشقا ئۈندەش رولىنىمۇ ئوينىدى. 1933 - يىلىنىڭ 7 ـ 8 - ئايلىرىدا ھاشىم ئاقساقال، تۇرداخۇن خەلپىتىم، ئېلى ئەھمىدى، ياقۇپ سەئىدى رەئىسلىكىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. بۇ ئۇيۇشما ھازىرقى ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك 3 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنىغا خىزمەت بىناسى، كۇلۇپ سېلىپ ھەر خىل مەدەنىي پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇردى. يۇرت مۆتىۋەرلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، شۇ كەمگىچە ھېچكىم قىلىشقا پېتىنالمىغان مازار، مەسچىت، مەدرىسە - جامەلەرنىڭ ۋەخپە يەر كىرىمىنى، ئۆشرە - زاكات، قۇربانلىق ئۈچۈن سويۇلغان قويلارنىڭ تېرىسىنى يىغىپ باشقۇرۇپ، ئۇنىڭدىن كىرگەن كىرىمنى مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن سەرپ قىلىشنى قارار قىلدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى 1933 - يىل 9 - ئايدا بۇرۇنقى خۇسۇسىيلار ئاچقان مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىدىن ياخشىلىرىنى تاللاپ، ھازىرقى تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ ئورنىدا بىر سىنىپلىق يېڭىچە پەننىي مەكتەپ قۇردى. مەكتەپنىڭ نامىنى «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەكتىپى» دەپ ئاتىدى. بۇ مەكتەپ

www.uyghurkitap.com

قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىنىنىڭ قۇرغۇچىسى، ئاتاقلىق پېداگوك، شائىر مەمتىمىن قارى ھاجى(سوپى زادە) ئۆز ئوقۇغۇچىلىرىدىن ئىبراھىم سامى(سامى ئەپەندى)، ئىبراھىم ئىدرىس، ئەمەتخان، مىركېرەم، ھاجى ياقۇپ قاتارلىقلار بىلەن بىرگە سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەكتىپىگە كېلىپ، داغدۇغىلىق ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق، 28 ئوقۇغۇچىنى تاللاپ شۇ مەكتەپنىڭ ئىچىدە ئۈچ ئايلىق دارىلمۇئەللىمىن سىنىپى ئېچىپ ئوقۇتقۇچى تەربىيىلىدى. بۇ مەكتەپنىڭ نامى «تەۋرانىيە مەكتىپى» دەپ ئاتالدى. دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى 1933-يىل 12-ئايدا ئوقۇش پۈتتۈرۈپ يېزىلاردا يېڭى مەكتەپ قۇرۇش بىلەن شۇغۇللاندى.

1933-يىلدىن 1936-يىلغىچە سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەكتىپى(كېيىن سۇبويى مەكتىپى دەپ ئاتالغان) ئىچىدىكى دارىلمۇئەللىمىن سىنىپىدا 4 قارار ئوقۇغۇچى تەربىيىلىنىپ، ئۈچتۇرپاننىڭ ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك قىيىنچىلىقى ھەل قىلىندى.

ئومۇمەن 30-، 40-يىللاردا ئۈچتۇرپاننىڭ مىللىي مائارىپ ۋە ئىجتىمائىي مائارىپ ئىشلىرى خېلى يۈكسەلدى. باللارلا مەكتەپتە ئوقۇپ قالماستىن، بەلكى مەكتەپ قارىسى كۆرمىگەن ساۋاتسىزلارمۇ كەچلىك ساۋات چىقىرىش كۇرسلىرىغا قاتناشتۇرۇلدى. بۇ دەۋردە ئۈچتۇرپاننىڭ ئاقيار، يامانسۇ، ئوتبېشى، باشئايماق، ناھىيە بازىرىدىن ئىبارەت 5 ئورۇندا ھۆكۈمەت مەكتىپى قۇرۇلۇپ، سىنىپ 20گە، ئوقۇتقۇچى 30غا، ئوقۇغۇچى 1000غا يەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ناھىيە بويىچە 37 ئورۇندا خەلق باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ قۇرۇلۇپ، سىنىپى 100گە، ئوقۇتقۇچىسى 127گە، ئوقۇغۇچى 3000گە يەتتى. بۇنىڭدىن باشقا ناھىيە بازىرىدا يېتىم بالىلار ئۈچۈن ئىككى سىنىپلىق دارىلئېتام قۇرۇلۇپ، 60 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. بۇ بالىلارنىڭ ئوقۇش، تاماق، كىيىم-كېچەكنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئۈستىگە ئالدى. بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇ-ئوقۇتۇش، تەلىم-تەربىيە ئىشلىرى ناھايىتى جانلىق بولۇپ، ناھىيە بويىچە باشقا مەكتەپلەرگە ئۈلگە بولدى.

شېڭ شىسەي دەۋرىدە ئۈچتۇرپاندا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر مىللىي مائارىپى راۋاجلىنىپلا قالماستىن بەلكى، 1936-يىلى قىرغىز-قازاق ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، قىرغىز مىللىي مائارىپىمۇ زور كۆلەمدە تەرەققىي قىلدى. قىرغىز-قازاق ئۇيۇشمىسى قارمىقىدا رەئىس، كاتىبات، مەدەنىيەت-تەشۋىقات، تەشكىلات، مالىيە بۆلۈملىرى تەسىس قىلىنىپ، 30غا يېقىن ئىشچى-خىزمەتچى ئىشلىدى. 1936-يىلى قىرغىز-قازاق ئۇيۇشمىسى باشچىلىقىدا قاقشالدا 4 مەركىزىي مەكتەپ قۇرۇلۇپ، يېڭى ئىلىمگە يۈرۈش قىلىندى. بۇ مەكتەپلەرگە بۇرۇن دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلار قوبۇل قىلىندى. 1937-يىلى ئۈچتۇرپان، قاقشال، ئاقسۇ كوناشەھەردىكى تاغلاق، بوزدۆڭ قاتارلىق جايلاردىكى 30 ئورۇندا مەكتەپ قۇرۇلۇپ قىرغىز يېڭى مائارىپى تازا گۈللەنگەن. بۇ مەكتەپلەرگە سوۋېت قىرغىزىستاندىن ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن قايتىپ كەلگەن قىرغىز زىيالىيلار، يەرلىكتىكى بىلىملىك كىشىلەر ۋە ئەلا ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلار ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىندى. 1938-يىلدىكى ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، 13 ئورۇندا ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى قىرغىزچە

مەكتەپ، 17 ئورۇندا ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى قىرغىزچە مەكتەپ قۇرۇلغان.

ئۇچتۇرپاندا قۇرۇلغان ھۆكۈمەت ۋە ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى بارلىق مەكتەپلەردە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە تۈزۈلگەن ئانا تىل، ھېساب، ئوقۇش كىتابى، ئېلىپبە، جۇغراپىيە، تارىخ، تەبىئەت، ھۆسنخەت، بوتانىكا، زوئولوگىيە، ئاناتومىيە، تەنتەربىيە، شېئىر، رەسىم قاتارلىق دەرسلىكلەر ئاساس قىلىنىپ ئۆتۈلدى.

شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش سىياسىتى ھەم ستالىننىڭ 1925 - 1937 - يىلغىچە ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى ئۇيغۇرلارغا يۈرگۈزگەن سىياستىنىڭ تەسىرى بىلەن بىر قىسىم ئۇيغۇر زىيالىيلىرى شىنجاڭغا جۈملىدىن ئۇچتۇرپانغا قېچىپ كەلدى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى يېڭى تېخنىكا، يېڭى مەدەنىيەت ئېلىپ كەلدى. قىسقىسى بۇ زىيالىيلار كەلگەندىن كېيىن ئۇچتۇرپاننىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرى ناھايىتى يۈكسەلدى. مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىمۇ جانلاندى.

ئىنقىلابىي قۇربان لىن جىلۇ 1942 - يىل 1 - ئاينىڭ 15 - كۈندىن 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىغىچە ئۇچتۇرپاندا ھاكىم بولۇپ تۇرغاندا مائارىپ ۋە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ئىشلىرىغا ناھايىتى كۆڭۈل بۆلدى. بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلارنى ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىنگە، بىر قىسىم كادىرلارنى ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىننىڭ قىسقا مۇددەتلىك كۇرسلىرىغا ئەۋەتتى. ئۇيغۇر، قىرغىز، خەنزۇ، خۇيزۇ ئۇيۇشمىسى، ساقچى ئىدارىسى، قازى مەھكىمىسى، دېھقانلار جەمئىيىتى، ناھىيە بازىرىدىكى مەكتەپ قاتارلىق ئورۇنلاردىن 13 ئادەم ئاجرىتىپ ناھىيىلىك ساۋات چىقىرىشقا رەھبەرلىك قىلىش كومىتېتى قۇردى. بۇ كومىتېت 46 تەشۋىقات گۇرۇپپىسى قۇرۇپ كەڭ كۆلەمدە تەشۋىقات ئېلىپ باردى. 1942 - يىلى 2 - ئايدىكى ستاتىستىكىغا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە 50 ئورۇندا ساۋات چىقىرىش مەكتىپى قۇرۇلۇپ، سىنىپى 114كە، ئوقۇغۇچىسى 6437گە يەتكەن، 46 مۇئەللىم ۋە ئاما ئىچىدىن 86 ئادەم بۇ كەچ كۇرسىنىڭ ئوقۇتۇش ئىشىنى ئۈستىگە ئالغان. 1944 - يىلىغا كەلگەندە قىشلىق ساۋات چىقىرىش پائالىيىتى تازا ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى. بۇ كۇرسلارنىڭ راسخوتىنى ئۇيۇشما چىقىرىش، كۇرسانتلار ئىئانە توپلاش ئۇسۇلى بىلەن ھەل قىلغان.

30 -، 40 - يىللاردا ئۇچتۇرپاندا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا - سېتىق خېلى راۋاجلانغان بولۇپ، ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەرنىڭ بولۇپ 23 چوڭ شىركەت بار ئىدى. بۇنىڭغا ماسلىشىپ ئىدارىلەرمۇ كۆپەيدى. بېزا ۋە ئىدارە - شىركەتلەرنىڭ بوغالتىرغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، 1939 - يىلى ۋە 1940 - يىلى ئىككى قارار بوغالتىرلىق كۇرسى ئېچىلىپ 30 ئادەم تەربىيىلەندى. پېشقەدەم بوغالتىر مەتىمىن خالىق بۇ كۇرسقا دەرس بەردى. بۇنىڭ نەتىجىسى ناھايىتى ياخشى بولغاچقا جامائەتچىلىكنىڭ ۋە ئىدارىلەرنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشكەن.

1943 - يىل 7 - ئايدا شېڭ شىسەي ھاكىمىيەتتىن چۈشۈپ گومىنداڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ 1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 25- كۈنىگىچە بوغان 6 يىلدا ئۇچتۇرپاننىڭ مائارىپى زور دەرىجىدە چېكىندى. سوۋېت

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئىستىسپاقىدىن كىرگەن دەرسلىكلەرنى ئىشلىتىش بىردەك چەكلەندى. مەلۇم كەسپىي بىلىمگە ئىگە ئىلغار پىكىرلىك ئوقۇتقۇچىلار مەكتەپلەردىن ھەيدەپ چىقىرىلىپ گومىنداڭنىڭ ئادەملىرى ئوقۇتقۇچى بولدى. 1945 - يىلى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى «ياش ئۇچقۇنلار ئىستىسپاقى»نىڭ ئۇچتۇرپاندىكى ئەزالىرىنى قەتلە قىلىپ، مەشھۇر «19 - سىنتەبىر قانلىق ۋەقەسى»نى پەيدا قىلدى. بۇ ۋەقەنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇچتۇرپاندىكى بىر قىسىم ئوقۇتقۇچىلار تەرەپ - تەرەپلەرگە قېچىپ كېتىپ، خېلى كۆپ مەكتەپ تاقالدى. 1949 - يىلنىڭ بېشىدىكى ستاتىستىكىغا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى ۋە ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ 12گە، سىنىپ 69غا، ئوقۇغۇچى 2237گە، ئوقۇتقۇچى 77گە چۈشۈپ قالغان. مائارىپ يوقىلىش گىردابىغا كېلىپ قالغان.

ئۇچتۇرپان گەرچە كىچىك ناھىيە بولسىمۇ، 1949 - يىلدىن ئىلگىرى جەمئىي 100 ئورۇندا دىنىي مەكتەپ بار بولۇپ، بۇنىڭدا 2000 تالىپ، 120 دىن ئارتۇق مۇدەررىس (مۇئەللىم) بولغان.

1949 - يىلدىن بۇرۇن ئۇچتۇرپاندىكى مەكتەپلەر يىل دەۋرىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ دىنىي مەكتەپ، «شۆتاڭ»، «ئىپتىدائىي خۇسۇسىي پەننى مەكتەپ»، «ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ»، «دۆلەت خەلق مەكتىپى»، «ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ» دەپ بىر قانچە خىل نام بىلەن ئاتالغان. «شۆتاڭ»، «دۆلەت خەلق مەكتىپى»، «ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ»لەر خاراكتېر جەھەتتىن بىر مەكتەپ بولۇپ، ئوخشىمىغان دەۋرلەردە ئوخشاش بولمىغان ئۈچ خىل نام بىلەن ئاتالغان، لېكىن خەلق ئىچىدە بولسا شەنلى مەكتەپ دېگەن نام بىلەن ئومۇملاشقان.

ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان دىنىي مەكتەپلەرگە دىنىي موللىلار خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىق قىلغان. ئۇلار ئىسلام دىنى يولىدا خالىس خىزمەت قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۆيلىرى، مەسچىت، مەدرىسلەردە مەكتەپ ئېچىپ بالا ئوقۇتقان. بۇ خىل مەكتەپلەر ۋە موللامىلارنىڭ چىقىمىنى ئەل - جامائەت ئۆشرە- زاكات، ۋەخپە يەر كىرىمى، ھەر خىل سەدىقىلەردىن بەھرىمان قىلىش ھەمدە تالىپ، تالىبەلەردىن پەيشەنبىلىك يىغىش ئۇسۇلى بىلەن ھەل قىلغان. شۆتاڭ ۋە شەنلى مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش راسخوتى بىلەن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى ھۆكۈمەت ئۈستىگە ئالغان. خۇيلى مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى، مەكتەپ راسخوتىنى مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئۈستىگە ئالغان. بۇ ئۇسۇل تاكى 1950 - يىلغىچە داۋاملاشقان.

ئىزاھ:

① مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982- يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 151 - بەت.

تەھرىرلىگۈچى: پولات ھېمىت

مىڭئۆي سىلەرنى ئۈنۈتمايدۇ

ئايگۈل قادىر

(شىنجاڭ كۇسەن مىڭئۆي تەتقىقات ئورنىدىن)

مىڭئۆي ئەجداتلىرىمىز ئۇزۇن تارىخي تەرەققىيات جەريانىدا بارلىققا كەلتۈرگەن تارىخىي مىراسلارنىڭ بىرى. ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدە بۈگۈنكە قەدەر ساقلىنىپ قالغان مىڭئۆيلەر ئانچە كۆپ ئەمەس، تۇرپان رايونىدا بىزەكلىك ۋە تۇيۇق مىڭئۆيلىرى، كۇچا، باي، توقسۇ ناھىيىلىرى تەۋەسىدە قىزىل، قۇمتۇرا، سىمسىم، مازارباغ، قىزىل قاغا، ئونباش، تېتىر، توغراقئېقىن مىڭئۆيلىرى بار. بۇ مىڭئۆيلەرگە ئاجايىپ كۆركەم، تولىمۇ رەڭدار، نەپىس تام رەسىملىرى سىزىلغان بولۇپ، كىشىلەرگە چوڭقۇر زوق ئاتا قىلىدۇ. مەن كۇسەن مىڭئۆي تەتقىقات ئورنىغا خىزمەتكە كەلگەندىن كېيىن، مىڭئۆي يادىكارلىقلىرى بىلەن تونۇشۇش، ئۇلارنى چۈشىنىش پۇرسىتىگە ئىگە بولۇش بىلەن بىرگە يەنە ئۇزاقلاردىن بۇيان شۇ يەردىكى كىشىلەر ئاغزىدا ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىپ كېلىۋاتقان، مىڭئۆيلەرنى قوغداش ۋە ئاسراش ئۈچۈن ئەجىر قىلغان ۋە قىلىۋاتقان، مەدەنىيەت سۆيەر، مىللەت سۆيەر كىشىلەرنىڭ ئۆتكەنلىكىنى ۋە ھازىرمۇ بارلىقىنى ئاڭلىدىم ھەم ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم، مەندىمۇ ئۇلارغا نىسبەتەن چوڭقۇر ھۆرمەت تۇيغۇسى قوزغالدى. تۆۋەندە مەن مۇشۇ ھۆرمەت تۇيغۇسىنى ئوقۇرمەنلەر بىلەن ئورتاقلىشىش مەقسىتىدە ئۇلارنىڭ ھايات پائالىيىتى ئۈستىدە قىسقىچە توختالماقچىمەن.

تۆمۈر خېشاڭ (راھىب) 1880 - يىللىرى ئەتراپىدا قىزىل مىڭئۆيدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئائىلىسى خېلى يىللار ئىلگىرى مىڭئۆيگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. تۆمۈر كىچىك چاغلىرىدىن باشلاپلا مىڭۆيلەر بىلەن پىششىق تونۇشقان. ئۇ يەنە قىزىل مىڭۆيدىن نەچچە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى تۆگە بوينى، بېلىق ئۆتمەس، ئىشەك مىڭئۆي قاتارلىق جايلارغىمۇ بارغان. ئۇنىڭ ئائىلىسىنىڭ سىرت بىلەن بولغان ئالاقىسى ئاز، يىگانە تۇرمۇش كەچۈرگەچكە، مەھەللىدىكىلەر تۆمۈرگە خېشاڭ (راھىب) دەپ لەقەم قويۇپ قويغان. تۆمۈر ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. 1900 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرى ئارقا - ئارقىدىن شىنجاڭغا كېلىپ، ھەرخىل تەكشۈرۈش پائالىيەتلىرىنى باشلىۋەتتى.

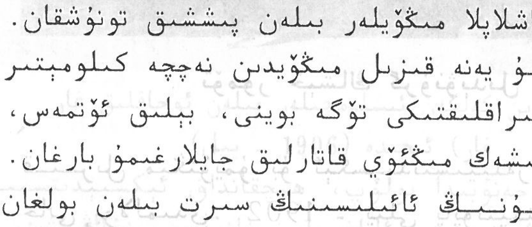

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

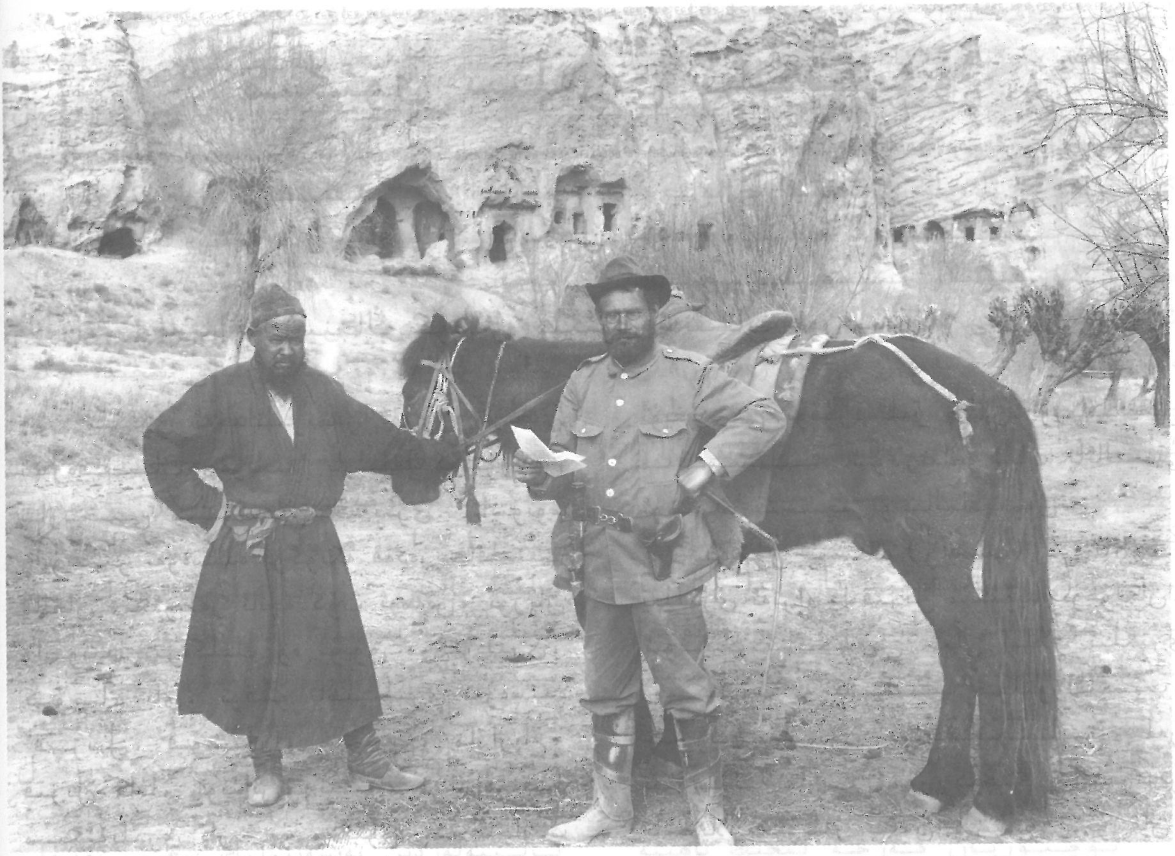

تۇمۇر خىشاڭ گرۇنۋېدىل بىلەن سۆگەت ئېقىندا (1906 - يىل)

قىزىل مىڭئۆيمۇ بۇ ئېكسپېدىتسىيىلەردىن خالى بولالمىدى. 1902 - يىلى ياپونىيىنىڭ ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى قىزىل مىڭئۆيگە كەلگەندە تۇمۇر خىشاڭنىڭ ئۆيىنى ئىجارىگە ئېلىپ تۇرغان ۋە ئۇنىڭ يول باشلىشى بىلەن غارلارنى كۆرگەن. ئۇلار 178 -، 205- غارلاردىكى تام رەسىملىرىنى سۇرەتكە تارتىش بىلەن بىرگە، ياخشى ساقلانغان بىرقىسىم تام رەسىملىرىنى كېسىپ، ساندۇققا قاچىلاپ ياپونىيىگە ئېلىپ كەتكەن. ئۇلار 1909 - يىلى يەنە بىر قېتىم كېلىپ، نۇرغۇن تام رەسىمى، كۇسەن يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر ۋە نوم پارچىلىرىغا ئېرىشىدۇ. 1905 - يىلى گېرمانىيىنىڭ پىرۇسسىيە خانلىق تۇرپان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تۆتىنچى قېتىم كۇچاغا كەلگەندە كۇچالىق يول باشلىغۇچى مىرابتىن شەھەر - بازارلاردىن يىراق، خىلۋەت بىر جايدا نۇرغۇن غار بارلىقىنى، ئۇ يەرنى تېخى كۆپ ئادەمنىڭ بىلمەيدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، دەرھال قىزىل مىڭئۆيگە يېتىپ كېلىدۇ. بۇ ئەترەت گرۇنۋېدىل، لېكوك، بارتوس ۋە پورتلاردىن تەشكىللەنگەنىدى. ئۇلار غارلاردىكى ياخشى ساقلانغان تام رەسىملىرىنى كۆرۈپ ھەيران قالىدۇ ۋە تۇمۇر خىشاڭنىڭ ئۆيىنى ئىجارە ئېلىپ ئورۇنلىشىدۇ، ئۇنىڭ ياردىمىدە قىزىل يېزىسىدىن ئىشلەمچىلەرنى تېپىپ كېلىپ، قۇم - توپا ئاستىغا كۆمۈلۈپ قالغان غارلارنى كولاپ ئاچىدۇ. ئېگىز، تىك قىيالاردىكى

ليكوك قاتارلىقلار قىزىلدىن كەلگەن ئىشلەمچىلەر بىلەن ئۇچاقلىق غار
(هازىرقى 4 - غار) ئىچىدە (1906 - يىل)

غارلارغا چىقىپ، تام رەسىملىرىنى سۈرەتكە ئالدۇ، كۆچۈرۈپ سىزدۇ ۋە كېسىۋالدۇ. تۆمۈر يەنە ئۇلارنى ئۈچ كىلومېتىر نېرىدىكى ئارقا تاغ رايونىغا باشلاپ باردۇ. ئۇلار 1913 - ، 1914 - يىللىرىمۇ قىزىل مىڭئۆيگە كېلىپ نۇرغۇن تام رەسىملىرىنى كېسىۋالدۇ ۋە 324 ساندۇق يادىكارلىقنى ئېلىپ كېتىدۇ. لېكوك كېيىن يازغان تەكشۈرۈش خاتىرىسىدە تۆمۈرنى ئالاھىدە تىلغا ئالدۇ. 1998 - يىلى گېرمانىيە بېرلىن ئېتنوگرافىيە مۇزېيىنىڭ باشلىقى مارىيانا ياللتىز خانىم قىزىل مىڭئۆيگە كەلگەندە تۆمۈرنىڭ ئەۋلادلىرىنى سۈرۈشتۈرۈپ، ئۇنىڭ نەۋرىسى بىلەن كۆرۈشىدۇ ۋە ئۇنىڭ بوۋىسىنىڭ ئەينى چاغدا ئۆزلىرىگە قىلغان ياردىمىگە رەھمەت ئېيتىپ كۆڭلىنى بىلدۈرىدۇ.

1928 - يىل 11 - ئايدا ئېلىمىز ئارخېئولوگى خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى قىزىل مىڭئۆيگە كەلگەندە، تۆمۈر خېشاڭ ئۇنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشىگە ياردەملىشىپ، ئۇنى تۇنجى قېتىم ئىشەك مىڭئۆي خارابىسىگە ئېلىپ باردۇ. بۇ مىڭئۆي قىزىل مىڭئۆينىڭ تۆت كىلومېتىر جەنۇبىدا بولۇپ، ھېچقانداق ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى ئاياغ باسمىغانىدى. خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى ئىشەك مىڭئۆيدە بىرقەدەر مۇكەممەل ساقلانغان كۇسەن يېزىقىنى كۆرىدۇ (كېيىنچە ھەرخىل ئاپەت تۈپەيلى بىرقىسىم غارلار گۆمۈرۈلۈپ چۈشۈپ بۇ يېزىقلار يوقىلىپ كەتكەن. قالغان بىرقىسىم يېزىقلار ھازىرغىچە ساقلانماقتا). خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى قىزىل مىڭئۆيدە 16 كۈن تۇرىدۇ، تۆمۈرنىڭ يول باشلىشى بىلەن غارلارغا چىقىپ، غارلارنى رايونغا ئايرىپ، 146 غارغا نومۇر قويۇپ چىقىدۇ ۋە نۇرغۇن خاتىرە قالدۇرىدۇ.

تۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.tuyghurkitap.com

تۆمۈر خېشاڭ كۆچادا گېرمانىيىلىكلەر بىلەن بىللە.
ئالدى رەت سولدىن: لېكوك، ئەيساجان، بارتوس. ئارقا رەت سولدىن: مىراب، ئىگەمبەردى، تۆمۈر (1913 - يىل)

1946 -، 1947 - يىللىرى ئاتاقلىق رەسسام خەن لىرەن ئەپەندى ئەنگلىيە، گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرى ئېلان قىلغان تەكشۈرۈش خاتىرىلىرىدىكى قىزىل مىڭئۆيگە دائىر مەزمۇنلارنى كۆرۈپ، قاتتىق قىزىقىش بىلەن قىزىل مىڭئۆيگە كېلىدۇ. تۆمۈر خېشاڭ ئۇنىمۇ ئوخشاشلا تۇرالغۇ، يېمەك - ئىچمەك بىلەن تەمىنلەيدۇ، غارلارغا باشلاپ چىقىدۇ. خەن لىرەن ئەپەندى تام رەسىملىرىنى كۆچۈرۈپ سىزىدۇ ۋە بىر قىسىم غارغا نومۇر قويۇپ چىقىدۇ، ئەپسۇس ئۇ قايتىش سەپىرىدە ئايروپىلان ۋەقەسىگە ئۇچراپ بارلىق ماتېرىيال يوقاپ كېتىدۇ.

تۆمۈر خېشاڭ كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە، ھال - ئەھۋالى ياخشىلىنىپ ئوبدان تۇرمۇش كەچۈرىدۇ ۋە يۇرت ئىچىدە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ، يۇرت ئاقساقالى بولۇپ قالىدۇ. ئۇ 1953 - يىلى ئەتراپىدا ۋاپات بولىدۇ.

نىياز بوۋاي (نىياز ئاقساقال)

باي ناھىيىسىنىڭ قىزىل يېزىسىدىن، 1956- يىلى يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن قىزىل مىڭئۆيگە كېلىپ قوغداش خادىمى بولۇپ ئىشلىگەن. 1961 - يىلى قىزىل مىڭئۆي مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى قىلىپ بېكىتىلگەندىن كېيىن، باي ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش

ئورنىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ. بۇ مەزگىلدە قىزىل مىڭئۆي تېخى ئىپتىدائىي ھالەتتە بولۇپ، شارائىتى ناچار، قاتنىشى قولايسىز ئىدى، پىيادە ماڭسا داۋاندىن ئېشىپ 6 سائەت ئەتراپىدا ئاران يېتىپ بارغىلى بولاتتى، ئات- ئۇلاغ، ھارۋا قاتنىشىدىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايتتى. نىياز بوۋاي غارلارنى قوغداش بىلەن بىرگە يەنە ساياھەتچىلەرگە يول باشلاپ، غارلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇرىدۇ. ساياھەتچىلەر غارلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلىپ بولغاندىن كېيىن، مىڭئۆيگە بولغان ھېسسىياتى، بۇ ئۇلۇغ يادىكارلىقنى قوغداش ۋە ئاسراشقا بولغان ئۈمىدى، نىياز بوۋايغا بولغان ھۆرمىتى ۋە تەشەككۈرىنى بىلدۈرۈپ خاتىرە قالدۇرىدۇ. بۇ خاتىرىلەر ھازىر قىزىل مىڭئۆي ماتېرىيال بۆلۈمىدە ساقلانماقتا.

نىياز بوۋاي مىڭئۆينىڭ كۆكەرتىش ئىشلىرىغىمۇ ئالاھىدە تۆھپە قوشقان، باغ ۋە باراڭلىق بىنا قىلىپ ساياھەتچىلەرگە ئارام ئېلىش سورۇنى ھازىرلاپ بەرگەن، ئۇ تىككەن مېۋىلىك دەرەخلەر ھازىرغىچە كۆكىرىپ تۇرماقتا.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلدە نىياز بوۋاي مىڭئۆينى جان پىدالىق بىلەن قوغدىغان. قىزىل قوغدىغۇچىلار كونىلىقنى يوقىتىش شۇئارىنى دەستەك قىلىپ، كالتەك- توقماقلارنى كۆتۈرۈپ مىڭئۆيگە كېلىپ تام رەسىملىرىنى بۇزماقچى بولغاندا نىياز بوۋاينىڭ قەتئىي قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ، نەتىجىدە غالجىرلاشقان قىزىل قوغدىغۇچىلار نىياز بوۋاينى ئۇرۇپ پۇتىنى سۇندۇرۇۋېتىدۇ، نىياز بوۋاي بۆرە ئىتلىرىنى قويۇپ بېرىپ ئۇلارنى قورقۇتۇپ قاچۇرۇۋېتىدۇ، كېيىن ئۇلار بىر قانچە قېتىم كەلگەن بولسىمۇ نىياز بوۋاي ئىتلىرىنى داۋانغا قويۇپ بېرىپ ھېچكىمنى كىرگۈزمەيدۇ، شۇنداق قىلىپ ئۇ مىڭئۆينى ئىسيانچىلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقىدىن قوغداپ قالىدۇ.

1973 - يىلى يازدا نىياز بوۋاي كۈندىلىك پائالىيىتى بويىچە غارلارنى تەكشۈرۈپ كېتىۋاتقاندا پۇتى قۇمغا پېتىپ قالىدۇ، پۇتىنى شۇنداق تارتىشىغا بۇ جايدىن بىر كامار كۆرۈنىدۇ، ئۇ بۇ كاماردا بۇت بارلىقىنى كۆرۈپ باشقىلارنى چاقىرىپ كېلىدۇ، كېيىن بۇ غار 2 يىلدا ئاران تازىلىنىپ رېمونت قىلىنىدۇ ھەم ئۇنىڭغا يېڭى 1 - غار دەپ نام قويۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن قىزىل مىڭئۆيدىكى غار 236 گە يېتىدۇ. بۇ يېڭى غاردىكى تام رەسىملىرى كۆركەم ھەم رەڭدار، ئارقا خانىسىنىڭ تورۇسىغا سىزىلغان پەرۋاز قىلىۋاتقان مالايىكىلەرنىڭ رەسىمى شىنجاڭدىكى مىڭئۆيلەر ئىچىدە ئەڭ ياخشى ساقلانغان مالايىكىلەر رەسىمىدۇر. ئوڭ تەرەپ ئۆتۈشمە كارىدورىدا ئۆرە تۇرغان ئىككى بۇت، ئارقا خانىسىنىڭ مېھرىۋانا سۇپىسىغا ياتقۇزۇلغان مېھرىۋانا ھەيكىلى شىنجاڭ بويىچە بىردىن بىر مۇكەممەل ساقلانغان مېھرىۋانا ھەيكىلىدۇر. بۇ غارنىڭ بايقىلىشى مىڭئۆي تارىخىدىكى ناھايىتى زور خۇشاللىنارلىق ئىش.

نىياز بوۋاي بۇ تارىخىي مىراسلارنى ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىزگە قالدۇرغان مىراسى، بۇنى ئەۋلادلىرىمىزمۇ كۆرۈش ھوقۇقى بار دەپ قاراپ، ئۇنى بارلىقى بىلەن قوغدىغان، نىياز بوۋاي 1982 - يىلى 83

بېشىدا ۋاپات بولغان.

مەمەت مۇسا كۇچا ناھىيىسىدىن. 1976 - يىلىدىن باشلاپ كۇچا ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئورنىدا ئىشلىگەن. ئۇ مەزگىلدە كۇچا ناھىيىسىنىڭ غەربىگە 30

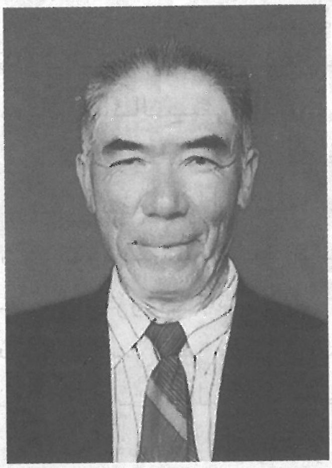

كىلومېتىر كېلىدىغان ئۆگەن دەرياسى بويىغا جايلاشقان قۇمتۇرا مىڭئۆيى ۋە ناھىيە بازىرىنىڭ 40 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدىكى تاغ ئېغىزىغا جايلاشقان سىمسىم مىڭئۆيى قاتارلىق يادىكارلىق ئورۇنلىرى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئورنىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. مەمەت مۇسا مىڭئۆيلەردىكى تام رەسىملىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە رېمونت قىلىش تېخنىكى بولۇپ، كەسپكە پىششىق ۋە ئەستايىدىل ئىدى. ئۇ قۇمتۇرا، سىمسىم مىڭئۆيلىرىدىكى سويۇلۇپ چۈشۈش ئېھتىمالى بولغان تام رەسىملىرىنى ناھايىتى ئىنچىكىلىك بىلەن ئۆز ئورنىغا مۇقىملاشتۇرغان. ئوت قويۇپ ئىسلىتىۋېتىلگەن، تونۇغۇسىز بولۇپ كەتكەن بىر قىسىم تام رەسىملىرى ئۇنىڭ پىتەكچىلىكىدە ئاجايىپ ئۇستىلىق بىلەن يۇيۇپ تازىلانغان. ئۇ قۇمتۇرا مىڭئۆيىدە 41- غارنى بايقاپ، بۇ غاردىن چىققان كىچىك لاي قونچاقلارنى رېمونت قىلغان. بۇ غارنىڭ تام تورۇسلىرىغىلا رەسىم سىزىلىپ قالماستىن، يەنە يەر ئۈستىگىمۇ رەسىم سىزىلغان، بۇ مىڭئۆي تارىخىدىكى يەنە بىر مۇھىم بايقاش بولۇپ قالدى. قۇمتۇرا مىڭئۆيى دەريا بويىغا جايلاشقان بولغاچقا، غارلارغا دائىم سۇ كىرىپ كېتەتتى. مەمەت مۇسا بۇنداق چاغلاردا بىرەر كۈنمۇ ئارام ئالماي، كۆپچىلىكنى باشلاپ بەلگىچە سۇغا كىرىپ غاردىكى سۇنى سىرتقا توشۇيتتى، نەملىشىپ كەتكەن غارلارنى شامالدىتىپ رەسىملەرنىڭ سويۇلۇپ چۈشۈشىنىڭ ئالدىنى ئالاتتى. كەلكۈن مەزگىلىدە كېچە - كۈندۈز مىڭئۆيدىن ئايرىلماي سۇ ئەھۋالىنى كۆزىتەتتى. 1984 - يىلى كۇسەن مىڭئۆي تەتقىقات ئورنى قۇرۇلدى. كۇچا، باي، توقسۇ ناھىيىلىرى تەۋەسىدىكى مىڭئۆيلەر بۇ ئورۇننىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى، ئىدارە ئورنى قىزىل مىڭئۆيدە تەسىس قىلىندى. مەمەت مۇسا قاتارلىق بىرقانچە خىزمەتچى بۇ ئورۇنغا يۆتكەپ كېلىندى، مەمەت مۇسا قىزىل مىڭئۆينىڭ 97 - ۋە 161 - غارلىرىدىكى ئىسلاشقان تام رەسىملىرىنى يۇيۇش خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلىدۇ، يېڭى 1 - غاردىكى لاي ھەيكەللەرنى رېمونت قىلىشقا قاتنىشىدۇ.

مەمەت مۇسا ھاۋا رايى ئۆزگىرىشىنىڭ مىڭئۆي تام رەسىملىرىگە بولغان تەسىرىنى كۆزىتىش ۋە ئۇنىڭغا قارىتا بەلگىلىك تەدبىر قوللىنىش مەقسىتىدە ھاۋا رايى پونكىتى قۇرۇشنى ئىلتىماس قىلىدۇ، نەتىجىدە پونكىت قۇرۇلۇپ نۇرغۇنلىغان سانلىق

مەلۇمات ۋە ماتېرىيال توپلىنىدۇ. بۇ ماتېرىياللار كېيىنچە تام رەسىملىرىنى قوغداشتا پايدىلىنىدىغان ئاساس بولۇپ قالىدۇ.

مەمەت مۇسا 1995 - يىلى مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى سېپىدىكى ئىلغار خىزمەتچى بولۇپ باھالىنىدۇ ھەم شۇ يىلى مۇشۇ كەسىپ بويىچە دوتسېنت بولىدۇ.

ئەمرۇللا قادىر باي ناھىيىسىنىڭ قىزىل يېزىسىدىن، 1973 - يىلى قىزىل

مىڭئۆيگە خىزمەتكە كەلگەن. شۇ يىلى ئۆرۈلۈپ كېتىش خەۋپى بار خەتەرلىك غارلارنى رېمونت قىلىش، غارلارنىڭ ئالدىنى كېسەك بىلەن قوپۇرۇش، ئىشىك ئورنىتىش ئىشلىرى ئىشلىنىدۇ. ئۇ مەزگىلدىكى شارائىت يەنىلا جاپالىق بولۇپ، قۇرۇلۇشقا كېرەكلىك توپا، خىش، ياغاچلارنى سىرتتىن يۆتكەپ كېلىشكە توغرا كېلەتتى. مىڭئۆي ئەتراپىدىكى توپا قۇمساڭغۇ توپا بولغاچقا، ئۇنى ئىشلەتكىلى بولمايتتى، شۇڭا ئۇلار توپا، خىشنى سىرتتىن يۆتكەپ داۋانغا كەلگەندە داۋاندىن چانىغا بېسىپ، كالىغا سۆرىتىپ مىڭئۆيگە ئېلىپ كېلىدۇ. ياغاچنى بۇنداق ئۇسۇل بىلەن توشۇغىلى بولمىغاچقا، دەريا ئارقىلىق يۆتكەپ كېلىدۇ. يول قۇمساڭغۇ، غارلار ئېگىز ھەم تىك بولغاچقا، ماتېرىياللارنى ئۇستىگە توشۇپ چىقماق بەك تەس ئىدى، بولۇپمۇ سۆگەتئېغىنىنىڭ ئىچىدىكى غارلار ئادەم قارىسىمۇ بېشى قايغۇدەك دەرىجىدە تىك ئىدى، ئۇلار ماتېرىياللارنى دومبىسىگە تېڭىپ مىڭبىر مۇشەققەتتە غارغا ئېلىپ چىقىپ، غارلارنىڭ ئالدىنى كېسەك بىلەن قوپۇرۇش، ئىشىك ئورنىتىش ۋەزىپىسىنى تاماملايدۇ، بۇ جەرياندا ئەمرۇللا قادىر ئىش بېشى بولىدۇ. 1985 - يىلى ئىدارىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئەمرۇللا قادىر چۇمپاق قەبرىستانلىقىنى قېزىش خىزمىتىگە قاتنىشىدۇ ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئاسراش بويىچە ئۈچ ئاي تەربىيىلىنىدۇ. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قوغداش بۆلۈمىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ تاكى 2004 - يىلى پېنسىيىگە چىققىچە شۇ خىزمەتنى ئىشلەيدۇ. ئۇ خىزمەتتە ناھايىتى ئەستايىدىل بولۇپ، ھەر كۈنى ئەتىگەن - كەچتە غارلارنى ئارىلاپ، ئىشىكنىڭ تاقالغان-تاقالمىغانلىقىنى تەكشۈرىدۇ. مەن ئىدارىگە كەلگەندىمۇ ئۇنىڭ ھەركۈنى ئەتىگەن - كەچلەردە قول چىرىغىنى يورۇتۇپ غارلارنى تەكشۈرۈپ يۈرگىنىنى كۆرەتتىم. يازدا ساياھەتچىلەر كۆپەيگەن ئالدىراش مەزگىلدە ئۇ تېخىمۇ ئالدىراش بولۇپ كېتەتتى. ئۇ قوغداش خىزمىتىگە مەسئۇل بولغان ئون نەچچە يىلدا مىڭئۆينىڭ ئامانلىق ئىشلىرىدا ھېچقانداق مەسىلە كۆرۈلمىدى.

ئەمرۇللا قادىر 30 نەچچە يىل مىڭئۆيدە ياشاپ، جاپا - مۇشەققەتتىن قورقماي، جان پىدالىق بىلەن ئىشلەپ، ھاياتىنى مىڭئۆيىنى قوغداش، ئاسراش ئىشلىرىغا بېغىشلىدى. ئۇ خىزمەتتىكى كۆرۈنەرلىك تۆھپىسى بىلەن 1999 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدارىسى تەرىپىدىن «كوجىما ياسۇتاكا مۇكاپاتى» غا ئېرىشتى.

راخمان ماموت

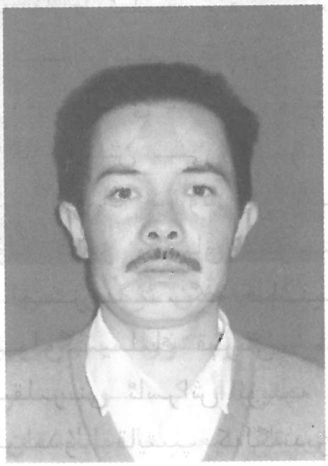

كۇچا ناھىيىسىنىڭ شامالباغ يېزىسىدىن. ئۇ ھازىر كۇچا ناھىيە بازىرىغا 15 كىلومېتىر كېلىدىغان شالدىراڭ كېچىكىنىڭ شەرقىدىكى خامانتاغ باغرىغا جايلاشقان قىزىلقاغا مىڭئۆيىنىڭ ئامانلىق قوغدىغۇچىسى. ئۇ 1990 - يىلى 18 يېشىدىن باشلاپ بۇ مىڭئۆيدە ئىشلىگەن. بۇ مىڭئۆينىڭ شارائىتى ئىنتايىن جاپالىق، ئەتراپى قاقاس تاغلار بىلەن ئورالغان بولۇپ، بىر تامچە سۇمۇ تاپقىلى بولمايتتى. راخمان سۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئۆزى تۇرۇۋاتقان ئۆينىڭ ئالدىغا 30 مېتىر چوڭقۇرلۇقتا بىر قۇدۇق كولىغان بولسىمۇ سۇ چىقمايدۇ. ئىنىسى ئۇنىڭغا 2 - 3 كۈندە ئون كىلوگراملىق تۇڭدا سۇ يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. سۇ كەمچىل بولغاچقا، تاماق ئېتىپ يېيەلمەي، كۈنلەرنى ئاساسەن قۇرۇق نان يەپ ئۆتكۈزىدۇ. سۇ شۇنچىلىك كەمچىل بولسىمۇ، ئىشىك ئالدىغا ئىككى تۈپ قارىغاي كۆچىتى تىكىپ پەرۋىش قىلىدۇ، بۇ قارىغايلار ھازىر خېلى چوڭىيىپ قالغان بولۇپ، بۇ جىمجىت، قاقاس تاغدا يېشىللىقتىن، ھاياتلىقتىن دېرەك بېرىپ تۇرماقتا.

قىزىلقاغا مىڭئۆيدە 62 غار بولۇپ،

قىزىلقاغا مىڭئۆيىنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى

قىزىلقاغا مىڭئۆيى 30 - غارنىڭ تورۇسى

ئۇلاردىن 52سىگە 1953 - يىلى نومۇر قويۇلۇپ، ئىشىك ئورنىتىلغان، قالغان بىرنەچچە غار تېخى ئوچۇق هالەتتە تۇرماقتا. بۇ غارلار تارقاق جايلاشقان بولۇپ، قوغداش تولىمۇ قولايسىز، يەنە كېلىپ ناهىيىگە يىراق بولغاچقا، پات - پات يامان غەرەزلىك ئادەملەر بولۇپ قالىدۇ. يازدا ساياهەتچىلەر كۆپىيىپ كەتكەندە راخمان ئۆزى يالغۇز تولىمۇ ئالدىراش بولۇپ كېتىدۇ. كەلگەن ساياهەتچىلەرنىڭ هەممىسى بۇ يەرنىڭ شارائىتىنىڭ ناچارلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا ئالاهىدە هېسداشلىق قىلىدۇ. بەزى ساياهەتچىلەر ئۇنىڭغا ئۆزلىرى بىلەن شەهەرگە كېتىشكە، ياشلىقىنى بۇنداق جايدا زايا قىلىۋەتمەي شەهەرنىڭ رەڭگارەڭ تۇرمۇشىدىن هوزۇر ئېلىشقا دەۋەت قىلىسمۇ، راخمان ئۇلارغا ئۆزىنىڭ بۇ يەردىن ئايرىلغۇسى كەلمەيدىغانلىقلىقىنى، چىرايلىق تام رەسىملىرىنى كۈندە كۆرۈپ تۇرمىسا زېرىكىپ قالىدىغانلىقىنى ئېيتىپ رەت قىلىدۇ. بىرقانچە يىلنىڭ ئالدىدا راخمان تۇرمۇشلۇق بولىدۇ، لېكىن ئايالى بۇ يەردە بىرەر ئايمۇ تۇرماي ئاجرىشىپ كېتىپ قالىدۇ. شۇنىڭدىن بۇيان ئۇ جاپا - مۇشەققەت ئالدىدا ۋايسىماي ئىشلەپ كەلمەكتە.

يۇقىرىدىكى تۆهپىكارلىرىمىز مىڭئۆيدە ئەجداد روهىنى ئەۋلادقا ئۇلاش، مىڭئۆيدىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ تارىخىي مىراسنى ياخشى قوغداش، ئاسراش ئۈچۈن ئۆزىنى بېغىشلاپ، تىللاردا داستان بولغۇدەك نەتىجىلەرنى ياراتتى. ئۇلارنىڭ بۇ ئەجىر - تۆهپىلىرىگە ئاشۇ چەت - يىراق قاقاسلىقلاردا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان مىڭئۆيلەر گۇۋاه.

تەهرىرلىگۈچى: ئەخمەت روزى توغرۇل

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئۇنتۇلغان تارىخچى ئابدۇللا ئەپەندى ۋە ئۇنىڭ ھاياتى

تۇرسۇن قاھار

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە 20 - ئەسىردىن باشلاپ، شىنجاڭدا ئىستىبدات ھاكىمىيەتلەرنىڭ تەقىپ قىلىشلىرىغا قارىماي، ئۇيغۇر يازغۇچىلىرى، مەرپەتچىلىرى ۋە تارىخچىلىرى ئۆز خەلقىنىڭ شانلىق كۆرەشلىرى، تارتقان زۇلۇم - ئوقۇبەتلىرى ھەققىدە تارىخىي ئەسەرلەرنى يازدى. بۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۆز خەلقى بىلەن يۈز كۆرۈشكەن بولسىمۇ، نۇرغۇنلىرى تېخىچە ئۆز ئوقۇرمەنلىرى بىلەن يۈز كۆرۈشكىنى يوق. بەزىلىرى ھەر خىل سىياسىي مالىمانچىلىقلاردا ۋەيرانچىلىققا ئۇچراپ مەڭگۈلۈك يوقالدى. ئەمما ئۆز تارىخىنى، ئۆز خەلقىنىڭ ئەمگەكلىرىنى كۆز قارچۇقىدەك ئەزىزلىگەن خەلق نەشر قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلمەي كەلگەن بۇ ئەسەرلەرنىڭ بىر قىسمىنى قولىيازما ھالىتىدە ساقلاپ قالدى.

ئىلى تەۋەسىدە 20 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تارىخچى ئابدۇللا غوجامبىر ھاجى بىلەن زامانداش بولۇپ، ئۇنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ ئۆتكەن تارىخچىلاردىن ئىمىن ھۆسەيىن بىلەن ئىمىنجان باۋۇدۇنلار بىزگە مەلۇم. ئىمىن ھۆسەيىن «ئىمىن تارىخ» نامى بىلەن ئىلى

تارىخچى ئابدۇللا ئەپەندى ۋە ئۇنىڭ «ئىلى تارىخى» ناملىق كىتابى

دىيارىدا مەشھۇر. ئۇ «شىنجاڭ تارىخى» نىڭ ئاپتورى. بۇ كىتاب 1946 - يىلى يېزىلغان بولۇپ، ئۇن بىر پەسىل، 134 ماۋزۇدىن ئىبارەت بۇ چوڭ قوليازما شىنجاڭنىڭ، بولۇپمۇ ئىلىنىڭ تارىخىنى ئۆگىنىشتە مۇھىم مەنبە.

تارىخچى ۋە فولكلورشۇناس ئىمىنجان باۋۇدۇنمۇ (1897 - 1948) ئابدۇللا غوجامبىر ھاجىنىڭ ماۋزۇسىغا مۇراجەت قىلغان تارىخچىلىرىمىزنىڭ بىرى.

ئىمىنجان باۋۇدۇن ئۆز ھاياتىدا ئىلىم ئىگىلەش يولىدا كۆپ ئىزدەنگەن. ئۇ «ئىسلام ئۆلىمالىرى»، «ئىسلام خەلىپىلىرى»، «ئىسلام تارىخى»، «ئىلى تارىخى» قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلەرنى يازغان. («ئىلى دەرياسى» 1985- يىللىق 1 - سان، 70 - بەت) .

ئۆز خەلقىنىڭ تارىخىنى جاھانغا تونۇشتۇرۇشتا جاپالىق ئەمگەك قىلغان ئېتنوگراف، تارىخچى، ئالىم ئابدۇللا غوجامبىر ھاجى ئوغلى 1897 - يىلى ئىلى ۋىلايىتىگە قاراشلىق قورغاس ناھىيىسىنىڭ قورغاسمازار يېزىسىدا ئوقۇمۇشلۇق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ئابدۇللانىڭ جەددى جەمەتى مەرىپەتپەرۋەر، بىلىملىك كىشىلەر بولغاچقا، بۇ مۇھىت ئۇنىڭ كىچىك چېغىدىن تارتىپ زوقمەنلىك بىلەن بىلىم ئېلىشىغا، تىرىشچان، ئەدەپلىك بولۇپ ئۆسۈشىگە تەسىر قىلغان. ئۇ دەۋرلەردە ئادەملەردە ئۆز پەرزەنتلىرىنى مەدرىسە ۋە بىلىملىك خەلپەتلەردە ئوقۇتۇش ئادەتكە ئايلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئابدۇللا مەكتەپ يېشىغا توشقان ۋاقتىدا (5- 6 يېشىدا) شائىر ئېلى ھاجىم دىگەن خەلپەتتە ساۋادىنى چىقىرىپ، 1900 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ياركەنتتىكى شائىر نىزامىدىن ئاخۇنۇمدىن بىلىم ئېلىشقا باشلىغان. شائىرلارنىڭ غەزەل، رۇبائىيلىرىنى تەھلىل قىلىپ، بىلىمنى كۆڭدىن كۆڭگە ئاشۇرغان. ئوغلىنىڭ بىلىم ئېلىشتىكى ئىشتىياقىغا ھەۋەسى كەلگەن ئاتا ئۇنى ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇتۇشقا بەل باغلىغان. ياركەنتتە نىزامىدىن ئاخۇنۇم ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئابدۇللا غوجامبىر ھاجى ئۆزى ئوقۇغان مەدرىسىدە تالىپلارغا دەرس ئۆتۈپ، دادىسى مەككىگە كەتكىچە مۇدەررىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن.

پەرزەنتىنى ئوقۇتۇش ئارزۇسىدا يانغان غوجامبىر ھاجى 1904 - يىلى ئابدۇللانى ئىستامبۇلدا ئوقۇشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۆزى مەككە - مەدىنىگە كەتكەن. ئابدۇللا ئىستامبۇلدىكى تىل - ئەدەبىيات، تارىخ دارىلفۇنۇنىدا بىر نەچچە يىل بىلىم ئالغان. دادىسى غوجامبىر ھاجى 1910 - يىلى ئىككىنچى نۆۋەت ھەج قىلىشقا مەككىگە بارغاندا ئابدۇللانى ئىستامبۇلدىن ئۆزى بىلەن بىللە ھەج قىلىشقا ئېلىپ بارغان.

قورغاسمازار خەلقى غوجامبىر ھاجى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇللا ھاجىلارنىڭ مەككە - مەدىنىدىن قايتىپ كەلگەنلىكىنى چوڭ داغدۇغا ۋە خۇشاللىقلار بىلەن كۈتۈۋالغان. ئۇلارنىڭ شەرىپىگە قارشى ئېلىش مۇراسىمى ئۇيۇشتۇرۇپ، قورغاسمازاردا مەسچىت، مەكتەپ، مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئاق يول تىلىگەن. ئابدۇللا قورغاسقا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن دادىسىغا ياردەمچى خەلپەت بولۇپ تالىپلارغا دىنىي دەرس بەرسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئاساسلىق مەقسىتى قورغاسمازار يېزىسىدا يېڭىچە مەكتەپ ئېچىپ ئۆسمۈرلەرنى زامانىۋى يېڭى ئىستىقبالغا ئېلىپ چىقىش ئىدى. ئۇ مانا

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

مۇشۇ يولدا هارماي - تالماي كۈرەش قىلدى.

1916 - يىلى قورغاسمازار خەلقى هاياتىدا چوڭ ۋەقە يۈز بەردى. خەلق ئۆزلىرى ئىئانە قىلغان خىراجەتلىرى بىلەن تۆت سىنىپلىق زامانىۋى مەكتەپ بىناسىنى تىكلەپ، ئۆسمۈرلەرگە بىلىم ئىشىكىنى ئاچتى. بۇ مەكتەپنىڭ تەنتەنىلىك ئېچىلىش مۇراسىمىغا يىراق - يېقىندىن يۇرت مۆتىۋەرلىرى، ئىلىم ئەھلى، قارىلار، خەلپەتلەر ۋە ئابدۇللا هاجى ئەپەندىنىڭ يېقىن سەپداشلىرى ئابدۇقادىر ئەپەندى، ئابدۇراخمان ئەپەندى، لۇتپۇللا قارى، سېيىت ئەپەندى، قارى بوساقوفلار قاتناشتى، بۇ مەكتەپ قورغاسمازار تەۋەسىدە دەسلەپكى ئۇسۇلى جەدىت مەكتىپى دەپ ئېلان قىلىندى. مەكتەپكە «نىجات» دەپ نام بېرىشتى. ئەنە شۇنىڭدىن باشلاپ ئابدۇللا هاجى ئەپەندىنىڭ بۇ دەرگاھتا ياندۇرغان مەرىپەت چىرىقى يالقۇنلاشقا باشلىدى. ئەگەر بىز 1870 - يىلى باۋۇدۇنباي ئىلى بەيتۇللا مەسچىت يېنىدىكى مەدرىسىدە سالدۇرغان تۆت سىنىپلىق مەكتەپنى ئىلى ۋىلايىتى مائارىپى تارىخىدىكى تۇنجى زامانىۋى مەكتەپ («شىنجاڭ سودا گېزىتى» 1993 - يىل - ماي) دەپ ئېيتساق، قورغاس ناهىيىسىدە تۇنجى يېڭى مەكتەپنىڭ ئاساسىنى 1916-يىلى ئابدۇللا ئەپەندى غوجامبىر هاجى سالغان دېيىشكە هەقلىقمىز.

مانا شۇنىڭدىن باشلاپ قورغاس ناهىيىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئۆسمۈرلەرگە بىلىم بېرىش، مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرى يۈكسىلىشكە باشلىدى. ئامما ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرىدىكى مۇنداق تەرەققىيات ۋە يېڭىلىقنى كۆرەلمىگەن نادان، خۇراپات جاھالەت تەرەپدارلىرى ئابدۇللا ئەپەندىگە تۈرلۈك تۆھمەتلەرنى چاپلاپ: «ئابدۇللا ئەپەندى دېگەن بىر كالتە قۇيرۇق چىقتى، بالىلارغا قالايمىقان نەرسىلەرنى ئۆگىتىدۇ...» دەپ كۈرە ناهىيىسىدىكى جاڭجۇڭگە چېقىپ، شىكايەت قىلىپ باردى، شۇ تۈپەيلى ئابدۇللا ئەپەندى تۈرمىگە تاشلاندى.

1920 - 1930 - يىللىرى ئابدۇللا ئەپەندىنىڭ هاياتى تولىمۇ مۇرەككەپ شارائىتتا ئۆتتى. ئۇنىڭ ئۆز خەلقىنى ئىلىم - مەرىپەتكە ئۈندەش توغرىسىدىكى مۇقەددەس ئارزۇلىرى، ئۇيغۇر خەلقىنى زامانىۋى يېڭى ئىلىم - پەن بىلەن قۇراللاندۇرۇش دېگەن مەخسەت ۋە پائالىيەتلىرى يەرلىك هاكىمىيەت ئورۇنلىرى تەرىپىدىن تەقىپ قىلىندى. ئۇنى ئاللىقانداق تۆهمەتلەر بىلەن قامىدى، ئازابلىدى. شۇنىڭدەك ئۇنىڭ مەسلەكداشلىرى بولغان جىرجىس هاجى، ئابدۇراخمان، يۈسۈپاخۇن باقىيېۋ، ياقۇپجان باقىيېۋ، سالجانباي، مەسئۇت سەبرىي، تۇرسۇن ئەپەندى، سېيىت ئەپەندى، پاتىمە زەينالوۋاغا ئوخشاش ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنىمۇ شۇ چاغدىكى دوتەي يامۇلى 1926 - يىلى قامىدى. ئابدۇللا ئەپەندىنى سوراق قىلغاندا: سەن پانتۈركىست، ئىسلام جەمئىيىتى قۇرماقچى، «نىجات» دېگەن تەشكىلاتىڭلار قەيەردە؟ 1926 - يىلى باكۇدا ئېچىلىدىغان يىغىنغا نېمە ئۈچۈن بارماقچى، سوۋېت ئىتتىپاقىدا كىملەر بىلەن مەخپىي ئالاقەڭ بار» دەپ سوراق قىلىپ قىيىن قىستاققا ئالدى.

ئابدۇللا ئەپەندى 1932 - يىلى قاماقتىن بوشىنىپ، تا 1938 - يىلغىچە ئۆزى سۆيگەن ئوقۇتقۇچىلىق كەسپىنى ئىشلىگەن بولسىمۇ، 1938 - يىلىنىڭ كۈزىدە شېڭ شىسەي ئۇنى يەنە قاماققا ئالدى. غۇلجىدىكى جىڭساجۇي تۈرمىسىگە سولىنىپ، 1944 - يىلىنىڭ كۈزىدە

بوشاندى.

ئۇ تۇرمىدىن چىقىپلا ئىلىدا كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭغا پائال قاتنىشىپ، مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرىغا يېقىندىن ياردەمدە بولدى. ئابدۇللا ئەپەندىنىڭ قورغاس ناھىيىسىدە ئىلىم يولىغا كىرىشىشىدە قەدىمىي شەھەر ئالمىلىقنىڭ، تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى يادىكارلىقلىرىنىڭ تەسىرى چوڭ بولغان. ئۇ دەسلەپ خەلق ئىچىدىكى رىۋايەتلەر، خەلق تارىخچىلىرىنىڭ يازمىشلىرىغا، ئېغىزچە خاتىرىلىرىگە، بۇ يەرگە كەلگەن چەت ئەل ساياھەتچىلىرىنىڭ ئىزدىنىشلىرىگە بەك قىزىقتى. يىللار ئۆتكەنسېرى ئالمىلىق شەھىرىنىڭ تارىخى، تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرىنىڭ بىنا بولۇشى ۋە ئۆتمىشتىن قالغان يادىكارلىقلار توغرىسىدىكى مەنبەلەرگە ياندىشىپ، بۇ قەدىمكى جايلاردا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش يۈرگۈزۈش كېرەك دېگەن خۇلاسىگە كەلدى. 1920 - يىللىرى ئابدۇللا ئەپەندى ئالمىلىق شەھەر خارابىسىدىن 100 مو يەرنى ئابدۇراخمان باي دېگەن كىشىدىن سېتىۋېلىپ، ئۆزى باشلىق ئون نەچچە كىشى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. نەتىجىدە ئۇ يەردىن قەبرە تاشلىرى (مەڭگۈ تاش) ، قۇرال - ياراغ، قاچا - قومۇچ، كۈمۈش تەڭگە، مىس ۋە باشقا مەدەنلەردىن ياسالغان جابدۇقلار پىچاق، پالتا، خەنجەر، چىراقپاي ۋە باشقىلارنى قېزىۋالدى.

مەن ئابدۇللا ئەپەندى ۋاپات بولۇپ (1956 - يىلى) بىر-ئىككى يىلدىن كېيىن ئۈرۈمچىدە زىكرى ئەلپەتتا بىلەن قورغاسمازار، ئالمىلىق دېگەن سۆزلەر ئۈستىدە سۆزلىشىپ قالدىم. شۇنىڭغىچە زىكرىكامنىڭ ئابدۇللا ئەپەندىگە كۈيوغۇل ئىكەنلىكىنى بىلمەيدىكەنمەن. زىكرىكام كەمتەرلىك قىلدىمۇ، ئەتىمالىم، ئۇنىڭ (قېيىناتىسىنىڭ) تەرىپىنى ئانچە ئېيتمىدى. پەقەت بىر تارىخىي كىتاب يازغانلىقىنى، ئالمىلىق شەھىرىنى قېزىپ، ئاسار ئەتىقىلەر تاپقانلىقىنى قىسقىغىنە سۆزلەپ بەردى. «تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئالمىلىق» دېگەن قولىيازمىسى بىر نەچچە دەپتەردە بارلىقىنى ئەسكەرتتى.

ئىلى تەۋەسىدە ئابدۇللا غوجامبىر ھاجى ئوغلى ئابدۇللا تارىخ نامى بىلەن مەشھۇر. بىراق بىز تارىخچى ئابدۇللا ئەپەندىنى ناھايىتى ئاز ئۆگەندۇق. ئۇ ھايات ۋاقتىدا (40 - يىللىرى) ئۇنىڭ پائالىيەتلىرى، ئالمىلىق شەھىرى، تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرى، يازغان تارىخلىرى ۋە باشقىلار توغرىسىدا ئاز ئىزدەندۇق. ئۇنىڭ زامانداش مەسلەكداشلىرىنىمۇ بىلمىدۇق. ئۇنىڭ ھاياتى توغرىسىدا تارىخچى، يازغۇچى تېيىپ ھاجى قاتارلىقلار بىلىشى مۇمكىن.

ئابدۇللا ئەپەندى 1944 - يىلدىكى ئىلى ئىنقىلابىدىن كېيىن ئۇزۇن يىللىق ئىزدىنىش، ئۆگەنگەن ۋە تەتقىق قىلغان ماتېرىياللىرىنى رەتلەش ئارقىلىق تۇنجى قېتىم «قەشقەر تارىخى» ناملىق كىتابىنىڭ قولىيازمىسىنى يېزىپ تاماملىغان. بۇ تەخمىنەن 1945 - يىلى بولۇپ، ئەپسۇسكى، ئۇ مەتبۇئات يۈزى كۆرەلمىگەن. ئۇنىڭ «قەشقەر تارىخى» ناملىق كىتابنى يازغانلىقى ئۆزى ياشىغان يۇرت ئىچىگە ۋە يېقىن مەسلەكداش بۇرادەرلىرىگە مەلۇم بولغان. بۇ ئىزگۈ ئىشتىن خەۋەر تاپقان سابىق ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى ئېلىخان تۆرە قورغاسمازارغا چىقىپ،

ئابدۇللا ئەپەندى بىلەن سۆزلىشىپ، مەزكۇر تارىخنى ئىلىپ كەتكەن. 1946 - يىلى ئىلىخان تۆرە غايىپ بولغاندا «قەشقەر تارىخى» قولىيازمىسىمۇ غايىپ بولۇپ كەتكەن.

ئابدۇللا ئەپەندىنىڭ يەنە بىر ئەمگىكى «ئۇيغۇرلار تارىخى» قول يازمىسى ئىدى. بۇ ئەسەرنىڭ ھەجمى ئانچە چوڭ بولمىسىمۇ، مەسىلەكداش بۇرادەرلىرى مەزكۇر قولىيازمىنىڭ بەك قىممەتلىك تارىخ ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ يۈرگەن. ئۇ تەخمىنەن 200 ۋاراق ھەجمدە ئىكەن.

مەن ئابدۇللا ئەپەندىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا ئۇنىڭ ئوغلى شائىر شۇكرى ئابدۇللا (ئۇ ھازىر تاشكەنت شەھرىدە تۇرىدۇ) ۋە باشقىلار بىلەن بىر قانچە قېتىم سۆھبەت قىلدىم. ئۇ ئاتىسى توغرىسىدا خېلى قىممەتلىك مەلۇماتلارنى بەردى: . . . دادامنىڭ تارىخ ھەققىدە خېلى پۇختا ئەسەرلەرنى يازغانلىقىنى بىلىمەن. «ئۇيغۇرلار تارىخى» قولىيازمىسى ئۆزى ۋاپات بولغاندا بېشىدىكى ياستۇقنىڭ ئاستىدىن چىققان. دادامدا ئالمىلىق شەھرى ھەققىدە كىتاب يېزىش نىيىتى بار ئىدى. تارىخقا دائىر يازغان نەرسىلىرىنى جۇملىدىن «ئۇيغۇرلار تارىخى»نى مەن بىلىدىغان بىر توپ كىشىلەرگە بېرىۋەتكەن. مىللىي ئىنقىلاپتىن كېيىن بولسا كېرەك، دادامدىن ئاسار ئەتىقىلەرگە دائىر بىر قىسىم نەرسىلەرنى بىر تۈركۈم كىشىلەر كېلىپ ئېلىپ كەتكەن. 1948 - يىلى «ئۇيغۇرلار تارىخى» نىڭ يەنە بىر نۇسخا قول يازمىسىنى ئەخمەتجان قاسىمي بىز باستۇرىمىز دەپ ئېلىپ كەتكەنلىكى ئېسىمدە. . . دەيدۇ.

ئابدۇللا ئەپەندىنىڭ تارىخ توغرىسىدىكى قىممەتلىك ئەمگەكلىرىنىڭ يەنە بىرسى «ئىلى تارىخى» (ئىلى ۋىلايىتىنىڭ تارىخىدۇر). ئاپتور بۇ ئەسىرىنى 1920 - يىللىرى قورغاس ناھىيىسىدە يازغان بولۇشى كېرەك. ئەسلى نۇسخا (مۇئەللىپىنىڭ قولىيازمىسى) بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. پەقەت ئۇچىنچى قېتىم، يەنى 1923 - يىلى ئەسلى نۇسخىدىن يۇسۇپجان غاپپاروف كۆچۈرۈپ ئالغان. بۇ نۇسخىدىن 1930 - يىلى غۇلجىدا ھېسامىدىن ئابلىز ئوغلى كۆچۈرۈپ ساقلىغان. بۇ قولىيازمىنىڭ مۇقاۋىسىغا ئاخىرقى كۆچۈرگۈچى: بۇ تارىخنى قورغاسمازارلىق (تۇغلۇق تۆمۈرخانلىق) ئابدۇللا ئەپەندى يېزىپ قالدۇرغان ئەسەر دەپ يېزىپ قويغان. قولىيازما 96 بەت بولۇپ، چوڭ - كىچىك 24 ماۋزۇغا بۆلۈنگەن، 80 - بەتكىچە كۆك سىيادا، ئۇندىن كېيىنكى بەتلىرى سۆسۈن قېرىنداش بىلەن غۇلجىدا كۆچۈرۈلگەن. بۇ قولىيازما ھازىر مېنىڭ يېنىمدا ساقلانماقتا.

بۇ كۈنلەردە ئۇيغۇر تارىخچىسى، ئېتنوگراف ئابدۇللا غوجامبىر ھاجىنى ئەسلىگىنىمىزدە ئۇنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى، تارىخي ئاسارە ئەتىقە، ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىيال ۋە قولىيازمىلىرىنى يىغىپ، توپلاپ، ئۇيغۇر تارىخى سەھىپىسىگە كىرگۈزىشىمىز كېرەك. شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئۆزى دىللاردا، نامى قامۇستا قالىدۇ.

(سۈرەت ئابدۇرېشىت سىراجىدىن خەلپەت ئوغلىنىڭ 1956 - يىلى تارتقان سۈرىتىدىن قايتا تارتىلغان)

تەھرىرلىگۈچى: ئابلىز ئورخۇن

چاقىلىق ناھىيە بازىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى تارىخىي ئىزلار

غالىپ بارات ئەرك

(ئاپتونوم رايونلۇق تېلېگراف چەكلىك شىركىتى چاقىلىق ناھىيىلىك تارماق شىركىتىدىن)

رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە كېرىيە تەرەپتىن كەلگەن ئوۋچىلار چاقىلىق بازىرى خارابىسىدە يىپ ئىگىرىدىغان چاقلارنى ئۇچراتقانلىقى ئۈچۈن بۇ جاينى چاقىلىق دەپ ئاتىغانىكەن. چاقىلىق ناھىيىسى تارىخى ئۇزۇن قەدىمىي يۇرتلارنىڭ بىرى. ناھىيە تەۋەسىدە كروران قەدىمىي شەھىرى، مىرەن قەدىمىي شەھىرى خارابىسى، كىتىك ۋە مەردەك ئىزلىرىدىن باشقا چاقىلىق ناھىيە بازىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىدا يەنە چاقىلىق قەدىمىي شەھىرى، ئوتۇغۇچخان قەدىمىي شەھىرى، كۆكلەك ئاتام خارابىسى، تاغ ئۈستىدىكى قەلئە ۋە بىرقانچە تۇر، تىملار بار.

چاقىلىق قەدىمىي شەھىرىنىڭ ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 88°10′48″، شىمالىي پاراللېل 38°56′10″ قا توغرا كېلىدۇ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 988 مېتىر كېلىدۇ.

خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى بۇ شەھەر خارابىسىدىن براھما يېزىقىدىكى «ئابىدارما سۇترىسى» نىڭ پارچىسى ۋە «150 مەدھىيەنامە» نىڭ ئاپتورى موتورجىتىنىڭ ئەسەرلىرى قاتارلىق دىنىي كىتابلارنى بايقىغان.

چاقىلىق ناھىيە بازىرىدا بۇرۇن بىرقانچە يەردە تىم قاتارلىق تارىخىي ئىزلار بار ئىدى، بۇلاردىن بىرى ھازىرقى باللار باغچىسىغا يېقىن بىر تۇر (شەرقىي مېرىدىئان 88°9′55″ قا، شىمالىي پاراللېل 39°1′15″ قا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 892 مېتىر كېلىدۇ) بولۇپ، 1978 - يىلدىن بۇرۇنلا تۈزلەپ يەر قىلىنغان.

بەزى كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا چاقىلىق بازىرىدا يېقىنقى ۋاقىتلارغىچىلىك سېپىل بار بولۇپ، ئۇ سېپىل تىكەنلىك ئۆستەڭنىڭ غەربى، ئىتتىپاق يولىنىڭ شەرقى، مەدەنىيەت يولىنىڭ شىمالى، تىكەنلىك يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ ئالدىدىكى يولنىڭ جەنۇبى قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە

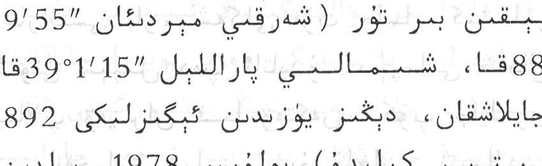

ئۇيغۇر كىتاب تورى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىردىنبىر ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

ئالىدىكەن.

1906 - يىلى دوكتۇر ستەيىن چەرچەندە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەتقىق قىلىۋاتقان چاغدا چاقىلىقتا سېپىل دەپ ئاتىلىدىغان بىر قەدىمىي شەھەر خارابىسىنىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ دەرھال چاقىلىققا كېلىپ بۇ خارابىنى ئىزلىگەن. ئۇ خارابىنىڭ ئىزى شۇ ۋاقىتتىمۇ بار بولۇپ، كۆپ قىسىم جايلىرى تېرىلغۇ يەرلىرىگە ئايلىنىپ كەتكەن. ئۇنىڭ خاتىرىسىدە يېزىلىشىچە: «سېپىلنىڭ ئايلانمىسى 2 كىلومېتىر بولۇپ، غەرب ۋە شىمال تەرەپلىرىدە سېپىل قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان، چاقىلىق بوستانلىقىنىڭ هازىرقى تېرىقچىلىق دائىرىسىنىڭ مەركىزىدە يەر ئۈستىدىن قارىسىلا قەدىمكى ئۆيلەرنىڭ ئىزنالىرىنى پەرق ئەتكىلى بولىدۇ . . . ئۇ يەردە سېپىل بىلەن قورشالغان شەھەر خارابىسى بار، شەكلى تۆت چاسا، كىشىلەر ئۇنى سېپىل دەپ ئاتايدۇ. سېپىلنى شامال يالاپ ۋەيران قىلىۋەتكەن، كۆپ جايلىرى تېرىقچىلىق قىلىنىپ بۇزۇلغان، شىمالدىن جەنۇبقا يېرىم ئېنگلىز چاقىرىم كېلىدىغان ئارىلىقنى ناهايىتى تېزلا تاپقىلى بولىدۇ. سېپىلنىڭ كەڭلىكى 1/3 ئېنگلىز مىلى، ئېگىزلىكى 12 - 20 ئېنگلىز چىسى كېلىدۇ. سېپىلنىڭ شىمال ۋە غەرب تەرەپلىرى ئىنتايىن ئېنىق، جەنۇب تەرىپى تۇزلەپ ئېتىز- ئېرىققا ئايلاندۇرۇۋېتىلگەن بولسىمۇ، ئۇ يەردىن ناهايىتى تېزلا چوڭ كېسەكلەر بىلەن قوپۇرۇلغان قەدىمىي شەھەر سېپىلىنى تېپىۋالدىم، بۇ سېپىللار هازىرقى ئاهالىلەرنى ئايرىپ تۇرىدۇ. مەن يەنە بۇ سېپىلنىڭ مەركىزى قىسمىدىكى تۇرنى كۆردۈم، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 13 ئېنگلىز چىسى كېلىدۇ، بىر دېھقان ئائىلىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. تۇرنىڭ ئۈستىدە كەم دېگەندىمۇ 4 ئېنگلىز چىسى ئېگىزلىكتە بىر يۇمىلاق قۇرۇلۇش بار، بۇ يۇمىلاق قۇرۇلۇشنىڭ دىئامېتىرى 12 ئېنگلىز چىسى كېلىدۇ، ئۇنىڭغا ئىشلىتىلگەن كېسەكلەر ئىنتايىن مەزمۇت، شەرقتىكى يانتۇلۇقتا بىر تۈز كېسەك قۇرۇلۇشنىڭ قالدۇقى بار، ئۇ تام ئۇلىنىڭ ئىزناسى بولۇشى مۇمكىن، يەر يۈزىدىن 5 - 6 ئېنگلىز چىسى ئېگىز تۇرىدۇ، پۈتۈنلەي خارابىلىك» ئىكەن.

ئارخېئولوگ خۇاڭ شاۋجاڭ چاقىلىق بازىرىدىكى بۇ قەدىمىي شەھەر ھەققىدە: «ناھىيە بازىرىدا بىر قەدىمىي شەھەر بار، زور بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان، شەھەرنىڭ توپىدىن ياسالغان كىچىككىنە يېرى ساقلىنىپ قالغان، سېپىلنىڭ توپىسىغا قىزىل ساپال توپا ئارىلاشتۇرۇلغان، بۇ قەدىمىي شەھەرنىڭ ئىچىدە كېسەكتىن ياسالغان 4 مېتىرچە ئېگىزلىكتە بىر تۇر بولۇپ، هازىر ئېنىق ئىزى قالمىغان، ئېھتىمال تۇر بولۇشى ئېنىق، چاقىلىقلارنىڭ دېيىشىچە چەرچەنگە بارىدىغان كونا تاشيولنىڭ بويىدا ئېگىزلىكى 10 مېتىر كېلىدىغان تىم خارابىسى بار ئىكەن» دېگەن.

ئوتۇغاچخان شەھىرى

ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى 1930- يىلى ۋە 1957 - يىلى چاقىلىققا كېلىپ تارىخىي ئىزلارنى قازغان. ئۇ مۇنۇلارنى خاتىرىلىگەن: چاقىلىق ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىن سەل شەرقىگە 6.4 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بىر شەھەر خارابىسى بولۇپ، بۇ شەھەر ئىككى قات چاسا سېپىل بىلەن

ئورالغان، تاشقى سېپىلنىڭ ئايلانمىسى 720 مېتىر، قېلىنلىقى 1.5 مېتىر، قالدۇق تېمىنىڭ ئېگىزلىكى بىر مېتىر كېلىدۇ. ئىچكى سېپىلنىڭ ئايلانمىسى 220 مېتىر، سېپىلنىڭ قېلىنلىقى 1.6 مېتىردىن 2 مېتىرغىچە، قالدۇق تام ئېگىزلىكى يېرىم مېتىر. ئىچكى سېپىلنىڭ غەربىي شىمال بۇرجىكىدە توپا دۆڭ بار، پەقەت تېگىلا ساقلىنىپ قالغان، كۆلىمى 9 × 9 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، قالدۇق ئېگىزلىكى 3.15 مېتىر، بايلىق ئىزدىگۈچىلەر بۇ دۆڭنىمۇ قازغان، بۇ ئىچكى شەھەرنىڭ ئىچىدە ئىككى تەرەپتە ئۆي بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ. غەربىي قاسىنىقىدا 3 قۇردىن 10 دىن ئارتۇق ئۆي، ئوتتۇرىسىدا زال بار، زالنىڭ ئۇزۇنلۇقى 9.2 مېتىر، كەڭلىكى 3.7 مېتىر كېلىدۇ. شەرق تەرەپتە 4 - 5 ئۆينىڭ ئۇلى ساقلىنىپ قالغان، شىمال تەرەپتىكى سېپىلدا 2 مېتىر كەڭلىكتە يول بولۇپ، دەرۋازا بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. سىرتقى شەھەرنىڭ غەرب ۋە شىمال تەرەپلىرىدە تاش ئۇل بولۇپ، كوچا ۋە ياكى ئۆينىڭ ئۇلى بولۇشى مۇمكىن. ئىچكى ۋە تاشقى شەھەرنىڭ قۇرۇلۇشلىرىدىن قارىغاندا، ئۇ ئىككى دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولۇشى مۇمكىن. خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى ئەينى چاغدا بۇ جاينى قازغان ۋە بۇنىڭ بىرسىنى بۇتخانا بولۇشى مۇمكىن دەپ قارىغان، ئۇنىڭ كۆلىمى 9.8 × 3.2 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. بۇ جايلاردىن قەغەزگە يېزىلغان ئەنەتكەك يېزىقىدىكى پۈتۈكلەر، لاي قونچاق، تام رەسىمىنىڭ پارچىلىرى بايقالغان. يەنە بىر قانچە ئۆي قېزىلغاندا قىزىل، قارا، كۆلرەڭ ساپال پارچىلىرى تېپىلغان. خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى بۇ شەھەر خارابىسىنى چارقۇدۇق شەھەر خارابىسى دەپ ئاتىغان. ئارخېئولوگلار تېپىلمىلارغا ئاساسەن بۇ خارابىنى مىلادىيىنىڭ باشلىرىدىن 11 - ئەسىرگىچە گۈللەنگەن دەپ ھۆكۈم قىلغان. 1876 - يىلى ئېكسپېدىتسىيىچى پېرژېۋالىسكىي چاقىلىققا كېلىپ قەدىمىي ئىزلارنى قازغان، ئۇنىڭ خاتىرىسىدە: «ھازىرقى چاقىلىق مەھەللىسىنىڭ ئەتراپىدا ئوتتۇغاچخان شەھىرى دەپ ئاتىلىدىغان بىر شەھەر خارابىسى بار ئىكەن. ھازىرمۇ ئۇنىڭ سېپىلى ساقلىنىپ قاپتۇ، سېپىلنىڭ ئايلانمىسى تەخمىنەن 3 كىلومېتىر كېلىدۇ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا سېپىلنىڭ ئەڭ ئۇزۇن تەرىپىدە بىر قەدىمىي تۇر بار ئىكەن» دەپ يېزىلغان. خۇاڭ ۋېنبىنىڭ تەكشۈرگىنى بىلەن بۇنىڭ ئارىسىدا ئاساسەن پەرق بار، شۇنىڭغا قارىغاندا پېرژېۋالىسكىنىڭ ئېيتقىنى ھازىرقى چاقىلىق بازىرىدىكى دەريا بويىغا جايلاشقان سېپىل، خۇاڭ ۋېنبىنىڭ تەكشۈرگىنى ئۇنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان يەنە بىر شەھەر خارابىسى بولۇشى مۇمكىن. بۇ شەھەر خارابىسىدىن براھما يېزىقىدىكى پۈتۈك ۋە يوپۇرماق ئۈستىگە پۈتۈلگەن نوم، چۈژگۈن قوناق قاتارلىق ئۆسۈملۈك ئۇرۇقلىرى تېپىلغان.

كۆڭلەكئاتام خارابىسى

بۇ خارابىنى خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى 1957-يىلى تەكشۈرگەن. ئۇ ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي قىيپاش چېتىگە توغرا كېلىدۇ، ناھىيە بازىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 10 كىلومېتىر كېلىدۇ، ئانچە ئېگىز بولمىغان بىر قىزىل توپىلىق ئېگىزلىككە جايلاشقان. توپىلىق ئېگىزلىكنىڭ شەرقىدە بىر دەريا بولۇپ

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

قېشىنىڭ ئېگىزلىكى 20 مېترچە كېلىدۇ. بۇ خارابە ئانچە چوڭ ئەمەس، جەنۇبتىن شىمالغا 84 مېتىر، شەرقتىن غەربكە 26.4 مېتىر كېلىدۇ، بىرنەچچە جايدا تامنىڭ ئىزى بار، ئۇنىڭ غەربىي بۇرجىكىدە 5.8 × 5.8 مېتىر كۆلەمدە، 1.8 مېتىر ئېگىزلىكتە مۇنار خارابىسى بار. بۇ خارابىدىن ياغاچ تارشىلار، تام رەسىمىنىڭ قالدۇقى، كۇچادىن تېپىلغان يارماقلارغا ئوخشايدىغان يېزىقسىز يارماق ۋە ساپال بۇيۇملار تېپىلغان. بۇ خارابىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلاردىن قارىغاندا بۇمۇ ئالدىنقى شەھەر بىلەن ئوخشاش دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولۇشى مۇمكىن.

تىم مەھەللىسىدىكى تىم

تىم مەھەللىسى ئەسلىدە قۇربانبەگنىڭ مەھەللىسى دەپ ئاتىلاتتى، كېيىنچە مۇشۇ مەھەللىدىكى تىمنى بەلگە قىلىپ، تىم مەھەللىسى دەپ ئاتالغان. تىم مەھەللىسىدىكى تىم شەرقىي مېردىئان 88°9′10″، شىمالىي پاراللېل 39°1′43″ - 44″ قا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 895 مېتىر، يەر يۈزىدىن ئېگىزلىكى 20 مېترچە، ئايلانمىسى 87 مېتىر، تىمغا ئىشلىتىلگەن كېسەكنىڭ چوڭلۇقى 40 × 20 × 10 سانتىمېتىر كېلىدۇ، تۇپا قاتلاملىرىدىن ساپال بۇيۇملار تېپىلغان.

ئۈتامدىكى تۇر

ناھىيە بازىرىنىڭ 4 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدىكى ئۈتامنىڭ كونا ئۆستىڭىنىڭ يېنىدا شەرقتىن غەربكە 10 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا 7 مېتىر كېلىدىغان بىر تۇر بار. ئۇنىڭ ئورنى شەرقىي مېردىئان 88°9′10″ - 11″، شىمالىي پاراللېل 39°1′43″ - 44″ قا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1000 مېتىر كېلىدۇ.

تۇرنىڭ ئاستىغا دىئامېتىرى 30 سانتىمېتىر كېلىدىغان تاش ياتقۇزۇلغان. تاشنىڭ ئۈستى 47 × 28 × 11 سانتىمېتىرلىق كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان، ئۈستى يامغۇر ۋە شامالدا بۇزۇلغان بولۇپ، ئېگىزلىكى 4 مېتىر كېلىدۇ. تۇرنىڭ ئەتراپىدىن ساپال بۇيۇملار تېپىلغان، ئۆستەڭنىڭ جەنۇبىدىن سېرىق تۇپا دۆۋىسى بايقالغان بولۇپ، ئۇ قورۇلۇشنىڭ ئىزى بولسا كېرەك، تۇرنىڭ 7 مېتىر شەرقىدە تۆت چاسا گەمە شەكلىدە بىر ئۆي بايقالغان.

1 - باشلانغۇچ مەكتەپتىكى تۇر

چاقىلىق ناھىيە بازىرىدىكى سابىق 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ قورۇسى ئىچىدە (ھازىرقى خەلق مەيدانىدا) بىر تۇر بار بولۇپ، بۇ تۇرنىڭ ئەتراپىدىن ھېچقانداق يادىكارلىق تېپىلمىغان.

تاغ ئۈستى خارابىسى

بۇ خارابە تاغ ئېغىزى سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىسىنى لايىھەلەش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشتە بايقالغان بولۇپ، 1988 - يىلى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈلدى. بۇ خارابە خەتەرلىك تاغ چوققىسىدا بولۇپ، تاغنىڭ ئېگىزلىكى 150 مېتىر كېلىدۇ، خارابىنىڭ شەكلى T غا ئوخشايدۇ. كۆلىمى ئانچە چوڭ ئەمەس، تاش ۋە خىشتىن قوپۇرۇلغان. شەرقىي قىسمىدا بىرقانچە ئۆينىڭ ئىزناسى ساقلىنىپ قالغان، ئۇنىڭ غەربىي بۆلۈكى بىلەن جەنۇبىي بۆلۈكى ئوتتۇرىسىدا تاش ۋە خىشتىن قوپۇرۇلغان يۇمىلاق قورۇلۇش بولۇپ، ئوتتۇرىسى

ئورەك، بۇرۇن باشقىلارنىڭ قېزىپ كۆرگەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ. مۇزېي خادىمى خۇاڭ شاۋجاڭ ئەپەندى 1988- يىل 6 - ئايدا بۇ خارابىنى تەكشۈرگەن بولۇپ، يىل دەۋرىنى 7 - ئەسىردىن 11 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىققا توغرا كېلىدۇ دەپ قارىغان. بۇ تاش قەلئەنىڭ غەربىي جەنۇبىي ئۇچىدا دىئامېتىرى 12.5 — 14 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 1.8 مېتىر كېلىدىغان بىر ئورەك بولۇپ، ئورەكنىڭ ئىچىدىن خىش پارچىلىرى، تۆمۈر ئۇۋاقلىرى تېپىلغان، يەنە بىر مېتىر كولىغاندىن كېيىن پىششىق توپا، قىزىل خىش، كۆمۈر داشقىلى، خىش ۋە قۇمتاش بايقالغان، خىشلار كۆك رەڭدە بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 40 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 20 — 24 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 6 — 7 سانتىمېتىر كېلىدۇ، سانى خېلى كۆپ. بۇ خارابىدە ئۈچ ئېغىز ئۆي ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۆينىڭ ئىشىكى جەنۇبقا قارىتىلىپ ئېچىلغان، هازىر ئۆينىڭ پەقەت ئۇلىلا ساقلىنىپ قالغان.

سايباغدىكى تۇر

تىكەنلىكنىڭ يېزىسىدىكى سايباغ مەھەللىسىدە بىر تۇر بولۇپ، ئورنى شۇ مەھەللىدىكى مازارنىڭ غەربىدە، يەنى هازىرقى غوجىرۇسۇلنىڭ ئۆيىنىڭ ئارقىسىدا، بۇرۇنلا تۈزلىنىپ تېرىلغۇ يەرگە ئايلاندۇرۇۋېتىلگەن، ھېچقانداق ئىزناسى قالمىغان. بۇ خارابە ئۈستىدە ئارخېئولوگلارنىڭمۇ مەلۇماتى يوق.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. خۇاڭ ۋېنبى: «جۇڭگو دالا ئارخېئولوگىيىسى توپلىمى. ئارخېئولوگىيە مەجمۇئەسى 3- جىلد 25 - نومۇرلۇق. شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسى».
2. خۇاڭ ۋېنبى: «غەربىي دىيار تارىخ - جۇغراپىيىسىگە ئائىت ماقالىلەر توپلىمى».
3. خۇاڭ ۋېنبى: «تارىخ ۋە ئارخېئولوگىيىگە ئائىت ماقالىلەر توپلىمى»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1981 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
4. «تەكلىماكاننى تەكشۈرۈش»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى خەنزۇچە 1990 - يىلى 4 - سان.
5. «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسى» (1958 - يىللىرى ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى) دىن.
6. شيې بىن: «شىنجاڭغا ساياھەت خاتىرىسى».
7. پېرژېۋالىسكىي: «لوپ كۆلىگە سەپەر».

تەھرىرلىگۈچى: بىلقىز قۇياش

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

مارالبېشى ناھىيىسى تەۋەسىدىكى تۇرلار

يولۋاس مۇھەممەتئىمىن

(قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى
باشقۇرۇش ئورنىدىن)

«تۇر» سۆزى ئۇيغۇرچە ئاتالغۇ بولۇپ، قەدىمكى زاماندا ئوت يېقىپ بەلگە بېرىش ئۈچۈن ياسالغان ئېگىز قورۇلمىنى كۆرسىتىدۇ①. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بۇ ئاتالغۇ «قارىغۇي» دەپ ئېلىنغان ھەمدە «قارىغۇي — ئېگىز تاغ ئۈستىگە ياكى ئېگىزرەك ئورۇنغا مۇنار شەكلىدە ياسىلىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوت يېقىپ دۈشمەننىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر بېرىلىدۇ، كىشىلەر شۇنىڭغا قاراپ تەييارلىق قىلىدۇ»② دەپ ئىزاھ بېرىلگەن. دېمەك تۇر ئاتالغۇسى قەدىمكى زاماندىن تارتىپلا ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدا مەۋجۇت بولۇپ تا ھازىرغا قەدەر ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە.

قەشقەر شىنجاڭدىكى قەدىمىي يىپەك يولىنىڭ جەنۇب، شىمال غول لىنىيىلىرى ئۆزئارا تۇتاشقان مۇھىم تۈگۈن بولغاچقا، قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى قەدىمىي كارۋان يوللىرىنىڭ بويلىرىدا ھېلىمۇ نۇرغۇن تۇر ئىزلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بۇ تۇرلاردىن ئادەملەر بىر قەدەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان يۇرت - مەھەللەرنىڭ ئەتراپىدىكىلىرى ئاساسەن ۋەيران بولۇپ كەتكەن، چۆل - جەزىرلەردىكى قەدىمىي كارۋان يوللىرىنىڭ بويلىرىغا ياسالغانلىرى خېلى ياخشى ساقلىنىپ قالغان، مارالبېشى ناھىيىسى بىلەن ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئاۋات، كەلپىن ناھىيىلىرى تۇتىشىدىغان جايلاردىكى چۆللۈك، قۇملۇق ۋە تاغلىقلاردىكى قەدىمىي كارۋان يوللىرىنىڭ بويلىرىدا ھېلىمۇ نۇرغۇن تۇر ئىزلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى مۇھىملىرى تۆۋەندىكىچە:

1. چوڭ تىم تۇرى

بۇ تۇر بىكتۇەنىنىڭ مارالبېشى ناھىيىسىدىكى 51- تۇەن - مەيدانى بەشئاچال كەنتىنىڭ شەرقىي شىمالىغا 18 كىلومېتىر كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان. تۇرنىڭ ئەتراپىدا مېتال تاۋلاش ۋە ساپال بۇيۇملارنى پىشۇرۇشتا ئىشلىتىلگەن خۇمدانلار بار، ئۇ يەر - بۇ يەرلەرگە شاخارلار ۋە ساپال بۇيۇملارنىڭ قالدۇقلىرى تاشلىنىپ قالغان. تۇرنىڭ ئاستىنقى ئايلانمىسى 68.8 مېتىر، ئېگىزلىكى 12 مېتىر كېلىدۇ. ئاستىنقى قىسمى سېرىق تۇپىنى چىڭداش ئارقىلىق، ئاستى قىسمى چوڭ، ئۈستى قىسمى كىچىك قىلىپ ياسالغان، ئۈستىنىڭ كېسەك بىلەن ياسالغان قىسمى بوران ۋە يامغۇرلارنىڭ

تەسىرىدە ئۆپىراپ، 2 مېتىر ئەتراپىدا ساقلىنىپ قالغان.

1983 - يىلى شىنجاڭ مۇزېيىنىڭ ئارخېئولوگلىرى بۇ تۇرنىڭ شەرقىي قىسمىدا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بېرىپ، يەر ئاستىغا كۆمۈلۈپ قالغان بىر قىسىم ئولتۇراق ئۆيلەرنىڭ ئىزىنى بايقىدى ھەمدە ئۇ يەردىن نەپىس ئىشلەنگەن ساپال بۇيۇملارنى يىغىۋالدى. 1991 - يىلى قەشقەردە ئېلىپ بېرىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە بۇ تۇرنىڭ يىل دەۋرى مىلادىيە 618 ~ 1279 - يىللارغا توغرا كېلىدۇ، دەپ بېكىتىلدى.

بۇ تۇر 1999 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن «ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى» دەپ بېكىتىلدى③.

2. ئاتەش تۇرى

بۇ تۇر مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ چاربباغ يېزىسى چېدىرتاغ كەنتىنىڭ شەرقىي شىمالىي تەرىپىگە 8 كىلومېتىر كېلىدىغان لەيلىتاغ دەپ ئاتىلىدىغان تاغنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى كىچىكرەك تاغ ئۈستىگە جايلاشقان. ئۇنىڭ شەرقىي تەرىپىدە كونا خۇمدان ئىزى ۋە قەبرىستانلىق بار، جەنۇبىغا 2 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا سېپىل ئىزى ۋە قاتار كەتكەن 6 دانە كىچىك تۇر ئىزى بار. بۇ تۇر كېسەكتىن چاسا شەكىلدە ياسالغان بولۇپ، ئېگىزلىكى 5 مېتىر كېلىدۇ. تۇر ئەتراپىدا تاشلىنىپ قالغان ھەر خىل ساپال پارچىلىرى ئۇچرايدۇ.

1991 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە بۇ تۇرنىڭ يىل دەۋرى مىلادىيە 8 - ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىگە توغرا كېلىدۇ، دەپ بېكىتىلدى.

3. تەنھاتاغ تۇرى

بۇ تۇرنىڭ ئەھۋالى نىسبەتەن ئالاھىدىرەك بولۇپ، تاغنىڭ ئۈستىگە 100 مېتىردىن 150 مېتىرغىچە ئارىلىق تاشلاپ ياسالغان 5 تۇردىن تەركىب تاپقان. بۇ تۇرلار مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ شىمالىغا توغرا كېلىدىغان چاربباغ يېزىسىنىڭ شىمالىدىكى چېدىرتاغ كەنتىگە جايلاشقان. تۇرلارنىڭ ھەممىسى چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان كېسەك ئارىسىغا يۇلغۇن ئېلىپ ياسالغان. بۇ تۇرلار ياسالغان ئورۇن نىسبەتەن ئېگىز بولغانلىقتىن بوران ۋە يامغۇرنىڭ تەسىرىگە كۆپرەك ئۇچراپ، ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان.

1991 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە بۇ تۇرلارنىڭ يىل دەۋرى تاڭ، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ، دەپ بېكىتىلدى.

4. توكۇتىم تۇرى

بۇ تۇر تۇمشۇق شەھىرىدىكى بىڭتۇەن 51 - تۇەن - مەيدانى 15 - لىيەنى تەۋەسىگە جايلاشقان. بۇ تۇر ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان بوران ۋە يامغۇرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلۇپ خۇددى بىر توپا دۆۋىسىگىلا ئوخشاپ قالغان. بۇ تۇر خارابىسىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 10 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 5 مېتىر، ئېگىزلىكى 10 مېتىر كېلىدۇ، تۇر خارابىسىنىڭ ئەتراپىدا سېپىل ئىزى ۋە ساپال پارچىلىرى بار.

1991 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە بۇ تۇرنىڭ يىل دەۋرى تاڭ، سۇڭ سۇلالىسى

تۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com

دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ، دەپ بېكىتىلدى.

5. ئاراتىم تۈرى

بۇ تۈر بىكتۈەن 51 - تۈەن - مەيدانى 15- لىيەنىنىڭ شىمالىغا 11 كىلومېتىر كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان، بوران ۋە يامغۇرنىڭ تەسىرىدە بۇزۇلۇش ئېغىر بولغانلىقتىن، پەقەت 3 مېتىر ئېگىزلىكتىكى تۈر خارابىسىلا ساقلىنىپ قالغان. بۇ تۈر خارابىسىنىڭ كۆلىمى جەنۇبتىن شىمالغا 31 مېتىر، شەرقتىن غەربكە 33 مېتىر كېلىدۇ. ئەتراپىدا ئاندا - ساندا ساپال بۇيۇملارنىڭ قالدۇقلىرى ئۇچرايدۇ.

1991 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە بۇ تۈرنىڭ يىل دەۋرى دەسلەپكى قەدەمدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە توغرا كېلىدۇ، دەپ بېكىتىلدى.

6. زەيتىم تۈرى

بۇ تۈر بىكتۈەن 51 - تۈەن - مەيدانى تەۋەسىدىكى بەشئاچال كەنتىنىڭ شىمالىغا 5.11 كىلومېتىر كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان. زەيتىم تۈرى بوران ۋە يامغۇرنىڭ تەسىرىدە بۇزۇلۇپ غايەت زور توپا دۆۋىسىگە ئايلىنىپ قالاي دېگەن بولسىمۇ ئۇنىڭ ئەسلى ھالىتىگە ھۆكۈم قىلغىلى بولىدۇ. بۇ تۈر ئاستى تەرىپى چوڭ، ئۈستى تەرىپى كىچىك قىلىپ ياسالغان، ئاستى قىسمى توپىنى چىڭداش، ئۈستى قىسمى كېسەك ۋە لايدىن قوپۇرۇش ئارقىلىق ياسالغان. تۈر خارابىسىنىڭ ھازىرقى ئايلانمىسى 97 مېتىر كېلىدۇ. تۈر خارابىسى دائىرىسىگە ساپال بۇيۇملارنىڭ پارچىلىرى كەڭ تارقالغان، ئۇلارنىڭ ئىچىدە گۈل - گىياھ، ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەنلىرى بىر قەدەر كۆپ. زەيتىم تۈرنىڭ شەرقىگە 10 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا قوشتىم تۈرى دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر تۈر بار.

1991 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە شىنجاڭ مۇزېيىنىڭ مۇتەخەسسىسلىرى بۇ تۈرنى تەكشۈرۈپ ئۇنىڭ يىل دەۋرىنى تاڭ، سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ، دەپ بېكىتتى.

7. يۇمىلاقتىم تۈرى

بۇ تۈر خارابىسى بىكتۈەن 51 - تۈەن - مەيدانى تەۋەسىدىكى بەشئاچال كەنتىنىڭ شەرقىي شىمالىغا 16 كىلومېتىر كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان. بوران ۋە يامغۇرنىڭ تەسىرىدە بۇ تۈرنىڭ بۇرجەك، قىرلىرى قالمىغان بولۇپ، بەئەينى يۇمىلاق تۈۋرۈككىلا ئوخشاپ قالغان، شۇڭا بۇ تىم يۇمىلاق تىم تۈرى دەپ ئاتالغان. بۇ تۈرمۇ باشقا تۈرلارغا ئوخشاشلا ئاستى قىسمى توپىنى چىڭداش ئارقىلىق چوڭ، ئۈستى قىسمى كېسەك ۋە لايدىن قوپۇرۇش ئارقىلىق كىچىك قىلىپ ياسالغان. تۈرنىڭ ھازىر ساقلىنىپ قالغان قىسمىنىڭ ئېگىزلىكى 4.7 مېتىر كېلىدۇ. بۇ تۈرنىڭ ئەتراپىدا ساپال بۇيۇملارنىڭ قالدۇقلىرى كۆپ ئۇچرايدۇ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرىگە نەپىس نەقىشلەر ئويۇلغان.

1991- يىلى ئېلىپ بېرىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە بۇ تۈرنىڭ يىل دەۋرى مىلادىيە 618 - يىلدىن 1290 - يىللارغىچە بولغان ئارىلىققا توغرا كېلىدۇ، دەپ بېكىتىلدى.

8. قوشتىم تۈرى

بۇ تۈر بىكتۈەن 51 - تۈەن - مەيدانى تەۋەسىدىكى بەشئاچال كەنتىنىڭ شەرقىي - شىمالىغا 12 كىلومېتىر كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان. «قوشتىم» دېگەن بۇ نام بۇ

يەردىكى سېرىق توپىلىق ئىككى دۆۋىگە قاراپ قويۇلغان. بۇ يەردە ئەسلىدە پەقەت بىرلا تۇر بار بولۇپ، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن توپا دۆۋىسىگە ئايلانغان، ئاخىرىدا ئۇزۇن يىللىق قۇم - بوراننىڭ تەسىرىدە ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن. قوشتىم خارابىسىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 54.5 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 5.23 مېتىر، ئېگىزلىكى 4.8 مېتىر كېلىدۇ.

1991 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتە مۇتەخەسسىسلەر قوشتىم تۇرىنىڭ يىل دەۋرىنى تاڭ، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىگە توغرا كېلىدۇ، دەپ بېكىتتى.

ئىزاھلار:

① شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلۈمى: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» مىللەتلەر نەشرىياتى 19991 - يىل 11 - ئاي بېيجىڭ، 1 - نەشرى، 2 - توم 317 -، 493 - بەتلەر.

② مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» (ئۇيغۇرچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل 6 - ئاي 1 - نەشرى، 2 - توم 332 - بەت.

③ ئادىل تۇران: «قەشقەردىكى قەدىمكى ئىزلار» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 - يىل 9 - ئاي 1 - نەشرى، 220 -، 226 -، 228 -، 246 -، 247 - بەتلەر.

تەھرىرلىگۈچى: ئابدۇرېھىم ياقۇپ

مازارباغ مىڭئۆيى

بۇ مىڭئۆي كۇچا ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىگە 20 كىلومېتىرچە كېلىدىغان مازارباغ كەنتىنىڭ غەربىدىكى تاقىسمان تاغ جىلغىسىغا جايلاشقان، جەمئىي 41 غار بار، ئۇلاردىن 32سىنى پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ. بۇ غارلار مىلادىيە 7 - ئەسىردىن باشلاپ قېزىلغان، كۆپىنچىسى گۈمۈرلۈپ چۈشكەن. بۇ مىڭئۆي 1957 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى قىلىندى.

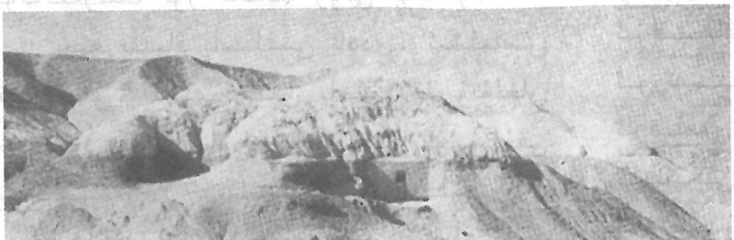

مازارباغ مىڭئۆيىنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى

www.uyghurkitap.com

چىغرىق ۋە چاق

توختى داۋۇت

(خەلق ئىشلىرى نازارىتىدىن)

چىغرىق ۋە چاق ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبى قىسمى. ئۇ رەسىمدە كۆرسىتىلگەندەك ياغاچتىن ياسىلىدىغان، قول بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان چىگىت ئايرىش ۋە يىپ ئېگىرىش ماشىنىسىدۇر.

1. چىغرىق

چىغرىق تېكە ياغاچ، پۇت ياغاچ، تىزلىق ياغاچ ۋە قوش ياغاچ ئوق قاتارلىق بۆلەكلەردىن تەركىب تاپىدۇ، ھەرقايسى بۆلەكلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا رولى بولىدۇ.

چىغرىقنىڭ ياسىلىشى ئاددى، ئىشلىتىش قولايلىق، ئالدى بىلەن ياخشى قۇرۇتۇلغان سۆگەت ياكى تېرەك ياغىچىدىن ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 70 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 10 سانتىمېتىر چاسىلانغان ياغاچ تەييارلىنىپ، ئۇنىڭ مەركىزى يان قىسمىغا 60 سانتىمېتىر ئەتراپىدا چاسىلانغان پۇت ياغاچ ئورنىتىلىدۇ. پۇت ياغاچ چىغرىقنىڭ ھەرىكەتلىنىش جەريانىدا يىقىلىپ چۈشۈشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ.

تېكە ياغاچنىڭ ئۈستۈنكى ئىككى تەرىپىگە ئېگىزلىكى 60 سانتىمېتىر چوڭلۇقتا ئىككى دانە تىزلىق ياغاچ ئورنىتىلىدۇ. تىزلىق ياغاچنىڭ ئۈستى تەرىپىدىن 10 سانتىمېتىر قالدۇرۇلۇپ، ئىككى تىزلىق ياغاچقا ئۇدۇل قىلىپ تۆشۈك تېشىلىپ، ئۈژمە ياكى ئالما ياغىچىدىن ئىككى دانە قوش ئوق ئورنىتىلىدۇ. قوش ئوقنىڭ سول تەرىپىدىكى تىزلىقتىن چىقىپ تۇرغان قىسمى چىشلىق چاق شەكلىدە بولىدۇ. تىزلىقنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئوقنىڭ ئەگمەچ شەكىللىك تۇتقۇچى بار. چىگىتلىك پاختىنى سول قول بىلەن چىغرىق ئوقىغا تەككۈزۈپ، ئوڭ قول بىلەن ئوقنىڭ تۇتقۇچىنى ئايلاندۇرساق، تۇتقۇچ ئورنىتىلغان بىرىنچى ئوق چىشلىق چاق ئارقىلىق ئىككىنچى ئوقنى ھەرىكەتلەندۈرىدۇ، ئىككى ئوق چىگىتلىك پاختىنى يالماپ تارتىدۇ. ساپ پاختا چىغرىق ئوقىنىڭ قىسىلچىقىدىن ئۆتۈپ، چىغرىقنىڭ ئارقا تەرىپىگە، چىگىت بولسا چىغرىقنىڭ ئالدى تەرىپىگە چۈشىدۇ.

2 . چاق

ئەنگلىيىلىك فورسىس 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىر-
لىرى جەنۇبىي شىنجاڭدا تارتقان سۈرەت

چاق 2 - رەسىمدە كۆرسىتىلگەندەك شەكلى چىغرىققا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى چاقتا قوش ئوق بولمايدۇ. يالاڭ ئوق، چاق قانىتى ۋە چوڭ- كىچىك يىككلارنى ئۆز ئارا تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان تاناپ (چوڭ بىر تال يىپ) قاتارلىق بۆلەكلەردىن تەركىب تاپىدۇ.

چىغرىق ئارقىلىق چىگىتى ئايرىلغان ساپ پاختا ھۆل تاياقچە بىلەن ياكى زەي دەپ ئاتىلىدىغان پاختا ئېتىش ماشىنىسى بىلەن ساۋىلىپ ئۇچپاختا (پىلتە) شەكلىگە كىرگۈزۈلىدۇ، ئاندىن چاقنىڭ پۈت قىسمىنىڭ ئۇچىغا ئورنىتىلغان يىككە ئۇلىنىدۇ ھەمدە چاق قانىتىدىكى تاناپ بىلەن ئۇدۇل كەلتۈرۈلۈپ، سول قول بىلەن يىككە تۇتاشتۇرۇلىدۇ، ئوڭ قول بىلەن تۇتقۇچنى ئايلاندۇرساق، چاق قانىتى تاناپ ئارقىلىق چاقنىڭ خانىسىغا ئورنىتىلغان يىكنى چۆرۈيدۇ، بۇ ئارقىلىق پاختىدىن يىپ ئىگىرىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ.

ئاتا - بوۋىلىرىمىز مانا مۇشۇنداق ئۇسۇلدا ئىگىرىلگەن كاللەك - كاللەك يىپلاردىن يەنە ئەنئەنىۋى توقۇش ماشىنىسى بولغان باپكا ئارقىلىق ماتا توقۇپ، ئۇنى تۈرلۈك رەڭلەردە بوياپ، كىيىم - كېچەك تىكىپ كىيگەن، يوتقان - كۆرپە قىلىپ ئىشلەتكەن، ئاخىرەتلىك بۇيۇم سۈپىتىدە كەڭ پايدىلانغان.

يەنە تۇرمۇزە دەپ ئاتىلىدىغان چوڭ يىك ئارقىلىق يىپنى چوڭايتىپ ئىگىرىپ، ئۇنى ھەر خىل پالاز، سىپلىنچا، تاغار قاچا، خۇرجۇن، ئات - ئۇلاغلارنىڭ چوم، توقۇم، ئىگەر جابدۇقلىرىنى توقۇشقا ئىشلەتكەن.

دېمەك، ئەينى ۋاقىتتا چاق، چىغرىق، زەي ۋە باپكا قاتارلىق ئەنئەنىۋى ماشىنىلار خەلقىمىزنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامداشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان. نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى خەلقنىڭ كۈندىلىك زۆرۈر ئېھتىياجىدىن چىقىپ كەلگەن بۇ ئەنئەنىۋى قوراللار پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ تەدرىجىي ئىشلىتىلىشتىن قالدى. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى جايلىرىدا بۇ قوراللار ھازىرغىچە ئىشلىتىلىدۇ.

تەھرىرلىگۈچى: ئابلىز ئورخۇن

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىخەتەر ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

خوتەن دىيارىدا جۇۋا ۋە تەلپەك

ئوسمان مۇھەممەدى قاراقۇتلۇق

ئۇلارنى ئۈزلۈكسىز ئۆزگەرتىپ كەلگەن. دۇنياغا مەشھۇر ئەسەر «تۈركى تىللار دىۋانى» دىن مەلۇم بولۇشىچە ئەجدادلىرىمىز قاراخانىيلار دەۋرىدىلا خېلى مۇكەممەل كىيىم-كېچەك مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇددا دىنى دەۋرىدە ھەرخىل قىشلىق، يازلىق كىيىم-كېچەكلەر، ئۆي ئىچىدە ۋە سىرتتا كىيىدىغان، ھەرخىل رەڭلىك كىيىم-كېچەكلەر شەكىللىنىپ بولغان. بولۇپمۇ ئەرلەر كىيىدىغان جۇۋا ۋە تەلپەك ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردىكى كىيىم-كېچەكلىرى بولۇپ، ئۇلار ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. «تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي گىرۋىكىدە، قاراقۇرۇم تاغلىرى ۋە پامىرنىڭ شەرقىي ئېتىكىدە ماكانلاشقان نۇرغۇن ئۇيغۇر ئەرلەر ياز كۈنلىرىدىمۇ تېرە تۇماق، قولاقچا كىيىدۇ. بۇنداق تۇماق كىيگۈچىلەر ھەيۋەتلىك، نوچى كۆرۈنىدۇ. قاغىلىق، گۇما ۋە خوتەن ئەتراپلىرىدىكى ئۇيغۇر ئەرلەر خوتەن تەلپىكى كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ.»①.

جۇۋا قىشلىق تاش كىيىم بولۇپ، شىنجاڭدىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھەممىسى جۇۋا كىيىشكە ئادەتلەنگەن. ئۆڭ جۇۋا (تاشلانمىغان جۇۋا) مۇئەييەن ھۈنەر-سەنئەت

جۇۋىچى ئۇستام مەتتوختى ئاخۇن

جۇۋا ۋە تەلپەك ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي كىيىم-كېچەك تۈرلىرى بولۇپ، نەچچە مىڭ يىلدىن بېرى ئەجدادلىرىمىز

قىممىتىگە ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئۇنى ئەتىۋارلاپ كىيىدۇ. جۇۋا ئۇيغۇرلارنىڭ يايلاق مەدەنىيىتىدە تارىخى ئۇزۇن، كەڭ تارقالغان تاش كىيىم بولسا، تەلپەك خوتەن دىيارىدىكى ئۇيغۇر ئەرلەرگە خاس باش كىيىمدۇر. لېكىن بۇخىل ئەنئەنىۋى كىيىملەر ھازىرقى زامان كىيىم- كېچەك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە ئاستا- ئاستا ئىستېمالدىن قېلىشقا يۈزلەنمەكتە.

جۇۋا قوي تېرىسىدىن تىكىلىدۇ، ئۆڭ جۇۋا موينا جۇۋا ۋە كۆن جۇۋا دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. موينا جۇۋا قىرقىلمىغان پاقلان تېرىسىدىن تىكىلىدۇ، كۆن جۇۋا قىرقىلغان قوي تېرىسىدىن تىكىلىدۇ. جۇۋىنىڭ تىكىلىش ئۇسۇلى مۇنداق بولىدۇ: ئالدى بىلەن تۇزلۇق سۇغا ئۇن ئارىلاشتۇرۇلۇپ بىر كۈپ دۇغاپ تەييارلىنىپ، تېرە دۇغاپقا سېلىنىپ ئاشلىنىدۇ، تېرە 20 كۈن ئەتراپىدا ئاش يەيدۇ. تېرە ئاش يېگەندىن كېيىن دۇغاپتىن سۇزۇۋېلىنىپ سايا يەردە قۇرۇتۇلىدۇ، ئاندىن سۇ پۈركۈپ يۇمشىتىلىپ ئورغاق بىلەن ئەيلىنىپ، تاختا ئۈستىدە قۇرۇتىلىدۇ.

تېرە ئەيلەپ تەييارلانغاندىن كېيىن جۇۋىچى ئۇستا خېرىدارنىڭ بوي - تۇرقىنى ئۆلچەپ جۇۋىنى پىچىدۇ، ئاندىن تېرىنىڭ ئۆڭىگە چۈشلەپ ھەرخىل گۈل نۇسخىلىرىنى چىقىرىدۇ. جۇۋىنى تىكىپ بولغاندىن كېيىن قويۇن ۋە پەش گىرۋەكلىرىگە قارا، بوز، ئاق كۆرپىلەردىن پەۋاز تۇتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۆڭ جۇۋا پۈتىدۇ.

ئۆڭ جۇۋا ھازىرمۇ بازاردا ئانچە - مۇنچە كۆزگە چېلىقىپ قالىدۇ. ئۆڭ جۇۋا سۆلەتلىك ۋە يارىشىملىق بولۇپ، قىشتا ئىسسىق، يازداسالقىن بولىدۇ. جۇۋىنىڭ ساقلىق ساقلاش جەھەتتىكى رولىمۇ زور بولۇپ، ئادەم قىش كۈنلىرى جۇۋا كىيىۋالسا زۇكام ۋە رېماتىزىم، ئۆپكە كېسىلى بولمايدۇ، بەل ئاغرىقى، پۇت ئاغرىقى كۆرمەيدۇ. جۇۋا پەلەنجى كېسىلى (پۇت - قول يېغىلىپ قېلىش) نىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. جۇۋا يەنە ئادەمنى قىش كۈنلىرى سەپەرگە چىققاندا سوغۇق ئۆتۈپ كېتىشتىن ساقلايدۇ.

جۇۋىنىڭ ئادەمنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشى، ئەس - ھۇشى بىلەن قېرىشى، جىسمانىي جەھەتتىن قېرىسىمۇ روھىي جەھەتتىن قېرىماسلىق، كۆز تورلىشىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، چىش - ئېزىقلىرى مەھكەم بولۇش، بالدۇر چۈشۈپ كەتمەسلىك، چېچىغا بالدۇر ئاق كىرىپ كەتمەسلىك جەھەتلەردە خېلى ياخشى رولى بار.

جۇۋىغىمۇ كۈيە چۈشىدۇ، شۇڭا جۇۋىنى شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان يەردە ساقلاش كېرەك. ياز كۈنلىرى ھەپتىدە بىر- ئىككى قېتىم ئورنىدىن يۆتكەپ تۇرۇش كېرەك، مۇشۇنداق قىلغاندا جۇۋىغا كۈيە چۈشمەيدۇ.

جۇۋا ياخشى ساقلانسا بىر جۇۋىنى 10 يىلدىن 20 يىلغىچە كىيىشكە بولىدۇ، ھەتتا بەزىلەر بىر ئۆمۈر ساقلاپ كىيىدۇ. ياز كۈنلىرى گۆشنى جۇۋىغا يۆگەپ قويسا بىرنەچچە كۈن ساقلىغىلى بولىدۇ. ھازىر مۇشۇ خىل ئۆڭ جۇۋىنىڭ ھەربىرى بازاردا 300 - 400 يۈەنگىچە سېتىلىدۇ.

خوتەن دىيارىغا خاس ئەرلەر كىيىدىغان تەلپەك ئىككى خىل بولۇپ، كىچىك قاسقانلىق ۋە چوڭ قاسقانلىق بولىدۇ. تەلپەكنىڭ ئىچى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئاق قويىنىڭ تېرىسىدىن، تېشى قارا، بوز كۆرپىدىن، تۆپىلىكى دوخاۋدىن تىكىلىدۇ. تەلپەك كىيگەن ئەرلەر ئېگىز، قامەتلىك كۆرۈنىدۇ. تەلپەك ئادەمگە جەسۇر قىياپەت ئاتا قىلىدۇ. تەلپەك ئادەمنى باشتىن سوغۇق ئۆتۈپ كېتىشتىن ساقلايدۇ، زۇكام، ئېغىز، بۇرۇن، قۇلاق ئاغرىقلىرىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. يازدا كىيسە ئىسسىق ئۆتۈپ كېتىشتىن ساقلايدۇ.

بۇ خىل تەلپەكلەرنىڭ هازىرقى بازار باهاسى 50 - 150 يۈەنگىچە بولىدۇ. تەلپەكمۇ جۇۋىغا ئوخشاش قۇرۇق، سالقىن جايدا ساقلىنىدۇ.

هازىر لوپ ناهىيىسىنىڭ سامپۇل يېزىسىدا ئەجدادلىرىدىن تارتىپ ئۆلۈك جۇۋا ۋە تەلپەك تىكىپ كېلىۋاتقان مەتتوختى ئاخۇن ئىسىملىك بىر ئۇستا بار، ئۇلار 8 ئەۋلاد مۇشۇ هۈنەر بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ ئائىلىسى هازىر جۇۋا ۋە تەلپەك تىكىپ ناهىيىنىڭ جۇۋا، تەلپەك بازىرىنى ئاۋاتلاشتۇرۇپ تۇرىدۇ.

① «قەشقەر يىلنامىسى» (1987) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1988 - يىل نەشرى 898 - بەت.

تەھرىرلىگۈچى: ئابدۇرۇپ ئېلى

سىمسىم مىڭئۆيى

بۇ مىڭئۆي كۇچا ناهىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىغا 40 كىلومېتىرچە كېلىدىغان ياقا يېزىسىنىڭ كىرىش كەنتىدىكى چۆلتاغ ئېغىزىغا جايلاشقان، ئۇنىڭدا 52 غار بار، ئۇلاردىن 48 - غار مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان. بۇ غارلار تەخمىنەن مىلادىيە 4 - ئەسىردىن 8 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئۈچ تۈركۈمگە بۆلۈپ قېزىلغان. 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى سىمسىم مىڭئۆيگە كېلىپ تەكشۈرگەن هەم نۇرغۇن تام رەسىملىرىنى ئېلىپ كەتكەن. بۇ مىڭئۆي 1957 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە، 1996- يىلى مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى قىلىنىدى.

سىمسىم مىڭئۆيى 48 - غار

新疆地方志

（季刊）

目　录

2005 年第四期

总第七十三期

顾　问

乌依古尔·沙依然
伊敏·图尔逊
努尔穆罕默德·多莱提
沙比尔·艾力

主　编

迪木拉提·木沙

副主编

阿不都肉甫·艾力
艾合买提·肉孜·托格如力

编　委
（姓氏以维吾尔文字母为序）

阿不都肉甫·艾力
阿不都守库尔·图尔地
阿不都克优木·霍加
阿不来提·努尔东
阿不来提·伊敏
热米拉
沙比尔·艾力
吾甫尔·吾守尔·尼亚孜
霍加阿合买提·优努斯
哈德尔·阿皮孜
哈斯木·霍加
库尔班·马木提

责任编辑

甫拉提·伊米提

目　录

社会主义新方志

摘自《哈密地区志》 ………… 1

历史回忆录

所见所闻：宗教法庭 ………… 买买提明·努日 17

学术讨论

从《突厥语大辞典》中的有关论述看维吾尔族人在十一世纪的饮食文化 ………… 霍加阿合买提·优努斯 21

地名研究

和田一些地名的来源 ………… 买提卡斯穆·阿布都热合曼 27

历史资料

1949 年以前的乌什教育 ………… 吐尔孙·巴拉提 31

历史人物

千佛洞不会忘记你们 ………… 阿衣古丽·卡地尔 37

鲜有人知的历史学家阿布都拉先生及其生涯 …… 吐尔孙·卡哈尔 46

文物古迹

若羌县城及其周围的历史遗迹 ………… 阿力甫·巴拉提 51

巴楚县境内的烽火台 ………… 尧力瓦斯·木哈莫德伊明 56

新疆百业

民间纺车 ………… 托和提·达乌提 60

和田境内的皮大衣和皮帽 ………… 乌斯曼·木罕莫德 62

封一：　百年以前的克孜尔千佛洞

特来提　提供

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

新疆地方志 维吾尔文(季刊)

شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى (پەسىللىك ژۇرنال)

主　　办：新疆维吾尔自治区地方志编纂委员会
新疆维吾尔自治区地方志学会

باشقۇرغۇچى: ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى
ش ئۇ ئا ر تەزكىرە ئىلمىي جەمئىيىتى

编辑出版：《新疆地方志》编辑部

تۈزگۈچى ۋە نەشر قىلغۇچى: «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» تەھرىر بۆلۈمى

地　　址：乌鲁木齐市南湖路西一巷12号

ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى يېڭىكۆل يولى غەربىي 1 ـ كوچا 12 ـ نومۇر

印　　刷：新疆金版印务有限公司

باسقۇچى: شىنجاڭ جىنبەن مەتبەئە چەكلىك شىركىتى

国内统一刊号 CN65—1128/K—W
电话：4640715　邮政编码：830063
定价：3.00 元

مەملىكەت ئىچىدىكى بىر تۇتاش نومۇرى: CN65—1128 / K—W
تېلېفون نومۇرى: 4640715　پوچتا نومۇرى: 830063
باھاسى: 3.00 يۈەن